

Уредници

Видак Перић

Милутин Крушчић

Рецензенти

Ђорђе Ђурлић

Др Венцеслав Глишић

Графичка опрема

Стева Вујков

Миливоје Станковић
ПРВИ
ШУМАДИЈСКИ
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

НАРОДНА КЊИГА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

О улози Шумадије и њених људи у народноослободилачком рату ни приближно није речено и написао онолико колики је био њен прилог у броју бораца, ангажованости грађана, људским жртвама и материјалним губицима. Многе појаве из овог времена, једног од најславнијих из мукотрпне историје народа Шумадије, нису довољно истражене. Историјска грађа из овог периода још није систематизована и доведена на такав ниво да би могла да послужи за израду научних анализа и синтеза као и за размах стваралаштва на уметничком пољу. Овакво стање отежава објективно информисање југословенске јавности о рату и револуцији у Шумадији. У досад објављеним публикацијама из ове области доста података ће се наћи о броју четничких бригада и корпуса Драже Млхајловића, о Пећанчевим четницима, недићевцима и љотићевцима, а недовољно о партизанским четама, батаљонима, одредима и бригадама Шумадије. Публикација *Преглед историје НОБ у Шумадији*, објављена 1981. године, представља знатан допринос изучавању савремене историје Шумадије, али и она обухвата само период закључно са 1942. годином.

Ова књига настала је из књиге *Први шумадијски партизански одред* коју је објавио Војноиздавачки завод 1963. године у 3.000 примерака. Та књига је преко војне дистрибуције доспела у гарнизонске библиотеке, тако да је и нема у библиотекама градова и села Шумадије. Жеља аутора је да ова књига постане приступачна и читаоцима оних места у којима су се одиграли догађаји описани у њој. У међувремену објављене су књиге *Прва шумадијска партизанска бригада* и *Друга шумадијска бригада*. С обзиром да су у књизи *Први шумадијски партизански одред* — описани само догађаји из 1941. године са краћом предисторијом, настала је празнина између краја 1941. године и октобра 1943. године. У консултацији са борацким организацијама шумадијско-поморавског региона дошло се до закључка да овом књигом треба обухватити све најважније догађаје од почетка оружане борбе па до краја рата, али са тежиштем на догађаје у 1941. години. Период од краја 1941. године па закључно са септембром 1943. године захваћен је такође у знатном обиму, а од септембра 1943. године па до краја рата само најважнији догађаји ради постизања целине, а имајући у виду остале две књиге.

После повлачења партизанских јединица из Шумадије у Санџак и Босну, Први шумадијски одред, једини од четири партизанска одреда Шумадије из 1941, обновљен је у априлу 1942. и од тада се одржао све до краја рата. (Фактички није постојао само четири месеца). Од обнављања па до лета 1943. године његова зона борбених дејстава била је цела Шумадија. После обнављања Космајског одреда (лето 1943. године) сузио је своју оперативну зону утолико што је њен северни део (младеновачки, космајски и грочански срез) припао Космајском одреду. Из редова Шумадијског партизанског одреда обновљен је Ваљевски одред, који се није дуго одржао, а и Космајски одред је обновљен из редова Шумадијског одреда. Прва и Друга шумадијска бригада израсле су из редова Првог шумадијског одреда. Имајући у виду ове чињенице, било је неопходно да се у овој књизи, више него у првом издању, обухвате догађаји на шумадијском простору као целини. Тежиште је и даље на Првом шумадијском одреду, а имају се у виду и публикације у којима су обрађена дејства других шумадијских одреда.

Књига има десет глава. У првој глави, фрагментарно али у континуитету, учињен је покушај да се читаоцу дочара слика историјског развоја Шумадије као централне области која је често пресудно утицала на догађаје у Србији. Освртом на ратничке традиције Шумадинаца могуће је сагледати како је дошло до тога да је у менталитету Шумадинаца настала црта брзог дрилагођавања — од земљорадника у ратника. Тако је то било у аустријско-турским ратовима, у првом и другом српском устанку, у балканским ратовима, у првом светском рату. Тако је то било и у јулским данима 1941. године. Шумадинац брзо оцењује политичку ситуацију, код њега су развијени честољубље и осећај правичности и људског достојанства. Овим се може објаснити учешће Шумадинаца у многим бунама како против страних завојевача тако и домаћих узурпатора људских права. Бунили су се против Турака, али и против деспотије кнеза Милоша и других Обреновића, против аустријског окупатора у првом светском рату, немачког окупатора и квислинга у другом светском рату. Шумадија је колевка савремене радничке класе Србије. У њој се родио, живео и стварао Светозар Марковић. Те традиције су неговане и развијене. Овим се објавдњава чињеница да су људи Шумадије масовно прихватили курс Комунистичке партије и међу првима у земљи ступили у оружану борбу против окупатора. То нису чинили само комунисти — они су били малобројни — већ и широке народне масе.

У другој глави описано је како је Шумадија доживела априлски рат и прве дане окупације. Тако читалац сагледава овај неславни рат у реалним димензијама, а такође и систем окупације и стварање марионетске издајничке државне творевине и њених институција. Сагледава се и рад Партије на припреми устанка у тешким условима окупације.

Остале главе, заklучно са осмом, обухватају догађаје из 1941. године. И поред тога што је тежиште остало на дејствима јединица Првог шумадијског одреда, у њима се шире приказују рат и револуција у целој Шумадији, а не само на територији округа Аранђеловац.

Девета глава садржи долађаје који се односе на борбу шумадијских партизана далеко од родног краја и њихово ступање у Прву и Другу пролетерску бригаду. У њој се није ишло у детаље, јер би то превазишло оквире ове књиге. Има се у виду да су објављени зборници сећања о Првој и Другој пролетерској бригади и разне друге публикације.

У десетој глави обрађен је период од краја 1941. па до краја рата. У њој је приказано стање у Шумадији настало после велике немачке операције чишћења Шумадије и западне Србије, изведене у јесен 1941. године. Шумадија у почетку остаје без партизанских јединица, нестају многе партијске организације, окружна, среска па и градска партијска руководства, престаје функција нароодноослободилачких одбора. У народу влада потиштеност и страх од терора окупатора. Поново се успоставља власт домаћих издајника. Реакција тријумфује. По селима црне мараме и тужно нарицање мајки и сестара за изгинулим синовима и браћом. Изгледало је да су партизани отишли заувек. Али, такво расположење не траје дуго. Већ у зимским месецима 1942. године Шумадијом поново одјекују рафали партизанских митраљеза. После повратка из Санцака, Космајци се лавовски боре на тлу Шумадије и херојски гину. Али њихови животи нису дати узалуд. Показали су народу да су партизани Шумадије живи и да ће живети. У пролеће 1942. оружана борба се поново шири, крајем априла се обнавља Први шумадијски партизански одред. Утихли пламен устанка у Шумадији поново се распламсава да се више не угаси до краја рата.

Књига је писана с намером да буде приступачна широј читалачкој публици, у првом реду омладини, да постане корисна у неговању револуционарних и борбених традиција наших људи уопште, а Шумадинаца посебно. Догађаји су описани добрим делом на основу сећања аутора као учесника, али огрси се ослањају и на историјску грађу, документа наша и непријатељска, а вођени су и разговори са учесницима појединих догађаја. Није мало докумената у којима су поједини догађаји нетачно приказани. Ово се имало у виду, па су такви документи коришћени критички. Аутор је тежио да догађаје прикаже објективно, указујући и на грешке које су чиниле старешине појединих партизанских јединица. Пружене су велике могућности и читаоцима да сами извлаче закључке.

Свестан чињенице да у овој књизи, поред осталог и због њеног ограниченог обима, није било могуће обрадити на одговарајући начин све оне догађаје који су се у овом временском раздобљу и на овом простору одиграли, аутор моли добронамерног читаоца да му то не узме за зло. Аутор ће осећати велико задовољство ако ова књига да подстрека новим истраживачима који би све догађаје из народноослободилачког рата и револуције у Шумадији отргли из заборавља.

Аутор

I глава

ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ
СЛОБОДАРСКИХ
И РЕВОЛУЦИОНАРНИХ
ТРАДИЦИЈА
ШУМАДИНАЦА

ШУМАДИЈА ДО ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Шумадија у географско-историјском погледу је простор који се са севера граничи рекама Дунавом и Савом, са истока Великом Моравом, са југа Западном Моравом, са запада линијом река Дичина — Јбиг — река Колубара.¹ Њено таласасто земљиште са надморском висином која се најчешће креће између 200 и 300 метара, веома је погодно за гајење воћарско-виноградарских култура. У далекој прошлости Шумадија, а нарочито доњи ток реке Јесенице, била је позната по производњи ратарских култура, првенствено пшенице. После турске Најезде шумадијске оранице су опустеле и временом су се претвориле у непрегледне шуме у којима су се товили многи чопори свиња. Свишогојство је постало врло значајна привредна грана на којој се заснивала спољна трговина са Аустро-Угарском. У последњих двестотина година шуме су исечене а на њиховом месту су подигнути виноградни, воћњаци, ратарске културе.

Некада је Шумадијом водио војни пут Римљана (Via Militaris) који је преко Гроцке, Колара, Смедеревске Паланке и Баточине повезивао Београд (Singidunum) са Константинопољем. Ова комуникација повезивала је римске војне логоре а користиле су је и касније бројне војске. Остаци тих војних логора из доба Римљана (Кусадак, Азања, Голобок, Паланка, Космај) сведоче о том времену.

Шумадијски пејзаж украшава више планина међу којима се истичу Рудник, Букуља, Венчац, Вујан, Котленик, Јухор, Космај и Авала. Рудник, са својим највећим врхом (Велики штрац 1.132 м) доминира Шумадијом. Планине су биле уточишта збегова у које се склањала нејач пред најездом Турака, а пружале су заштиту хајдучима и борцима за слободу. У планинама Шумадије изграђени су манастири у којима се неговала народна култура.

Шумадија, у првом реду предео Доње Јесенице насељена је веома давно. На основу археолошких истраживања око Аранђеловца (пећина Рисовача), Крагујевца (брдо Градац), Смедеревске Паланке (брдо Дреновача и извор речице Аузе), Церовца (брдо Змајевац), Ратара (брдо Шиљаковац), може се закључити да су на овим локалитетима постојала насеља из старијег каменог доба. Претпоставља се

¹ Наведене границе Шумадије су у складу са подацима садржаним у Енциклопедији. Лексикографског завода, св. 7, стр. 324, и Војне енциклопедије св. 9, стр. 573.

да су први становници данасдње Шумадије били Трачани. Њих су у петом и четвртном веку пре наше ере покорили Илири, уништили их а делом асимилирали, тако да им се изгубио сваки траг. Доња Јасеница била је централна област Илира, што потврђују археолошка истраживања у селу Мраморцу. Око 420 године пре наше ере Шумадију су почели да насељавају Келти. Њихово племе Западни Скордиди дуго се задржало у овим крајевима, што потврђују археолошке ископине у селу Азањи. Римљани су запосели простор дакашње Шумадије половином другог века пре наше ере и остали на њему вшпе од петстотина година. О њиховом присуству сведоче бројни подаци (археолошка налазишта у Голобоку, Азањи, Паланци, Водицама, Кусатку, око Космаја и Рудника).

Словени су продрли на тле Шумадије крајем шестог века. Они су се истицали као вешти ратници на рекама и у блиској борби (дејство из заседа), као и у ноћном ратовању. Римљани су открили ове шихове осоине и ангажовали их као најамнике. Словени су ратовали за рачун Византије у Италији, на Блиском иетоку (Сирији), на Кавказу, а ратовали су и у Средњој Азији против Персијанаца. Срби су почели брже да наеељавају Шумадију тек од 971. године када су Византијци потукли Хуне и протерали их преко Дунава. После смрти Византијског цара Манојла Комнина (1180 година) Стефан Немања је овладао долином Западне Мораве и делом Шумадије. Први српски краљ Стефан Првовенчани (1217—1227), а нарочито његов трећи син краљ Урош (1243—1276) проширили су свој утицај на средњи део Шумадије и развили рударство. За време владавине крал>а Уроша Шумадија је доживела највиши економски просперитет. Краљ Милутин (1282—1321) је коначно учврстио владавину српске државе над целим простором данашње Шумадије. Од тада па до 1459. године (са изузетком пет година) Шумадија се налазила у саставу српске државе. Она је постепено прерасла у њено средиште.

У другој половини четрнаестог века Шумадија је била густо насељена и представљала је једну од економски најразвијенијих области Србије. Из села под Космајом и из долине реке Јасенице, кнез Лазар је врбовао коњанике за своју војску, који су одиграли важну улогу у познатим биткама на Плочнику и Косову пољу. За време владавине деспота Стефана Лазаревића Шумадија је доживела велики културни и економски просперитет. Поред пољопривреде, деспот Стефан је развио рударство, занатство и трговину. Нарочито је било развијено оружарство. У то време у Србији су израђивана и артиљеријска оружја великог калибра. Деспот Стефан Лазаревић је још у почетку своје владавине формирао јаку коњицу која је била тако добро опремљена и увежбана да су му завидели Угари и Турци. Са пет хиљада коњаника из Шумадије и Поморавља Стефан Лазаревић се веома успешно борио против војске татарског кана Тамерлана код Ангоре (Анкаре) крајем јуна 1402. године, што му је подигло углед у Византији, Угарској и Турској. Сјајно држање српске коњице у бици код Ангоре омогућило је деспоту Стефану да се ослободи турског вазалства. Стефан Лазаревић је проиштрио границе своје државе, ширио је културу а лично се бавио књижевношћу. (Слово љубве и друга дела). На Угарском двору уживао је висок углед.

Наследник Стефана Лазаревића, Ђурађ Бранковић продужио је стопама свога ујака. Даље је развијао рударство, занатство и трговину. За његове владавине велики просперитет доживели су рудници Ново брдо и Сребреница, а проширена је трговина са Дубровником. И деспот Ђурађ Бранковић је имао снажну коњицу која је била бројнија од коњице деспота Стефана. Коњица деспота Ђурђа Бранковића ратовала је против Млечана у Црногорском приморју. Деспот Ђурађ је покушавао да јужну границу своје државе помери на обалу Јадранског мора. У спољној политици деспот Ђурађ Бранковић се сувише ослањао на Угарску и тиме изазивао подозрење турског султана. У лето 1439. године Турци продиру са великом војском у Шумадију и опседају Смедерево. После вишемесечног јуначког отпора браниоци Смедерева су у октобру исте године положили оружје. Деспот Ђурађ са неколико стотина коњаника пробио је турски обруч и отишао у Црну Гору. Сегединским миром од јула 1444. године Турци су се повукли из Србије и деспот Ђурађ Бранковић се поново вратио у Смедерево. Владао је још дванаест година водећи еластичну спољну политику, а посебно према Турској. Деспот Ђурађ Бранковић умро је 24. децембра 1456. године у осамдесеттвртој години живота. После његове смрти српска држава је живела још непуне три године. Растрзани борбом за престо, деспотови наследници су напустили ранију спољну политику. Једни су се ослањали на Угаре а други на Турке. Дилему је решио турски султан Мухамед Н. Он је 20. јуна 1459. године стигао са великом војском под бедеме Смедерева. Босански кнез Стефан, муж унуче Ђурђа Бранковића и последњи деспот Србије, предао је град Турцима без борбе, а они су му дозволили да са женом и свитом оде у Босну. Тако се, после шестина година постојања, на тлу Шумадије угасила средњовековна српска држава.

После пада Смедерева, због турског терора, побегло је у Угарску више десетина хиљада становника Шумадије, а међу њима и велики број ратника. Око пет хиљада српских коњаника постали су угарски хусари, а на 350 наоружаних речних бродова налазило се око 10.000 српских војника. Неки српски великаши добијали су титуле од угарских краљева. Унук Ђурђа Бранковића, Вук Гргуровић добио је 1471. године титулу српскога деспота (Змај деспот) коју му је доделио угарски крал Матија. Доделом титуле деспота потомку Ђурђа Бранковића Угари су желели да код српских великаша ублаже тугу за изгубљеном славом и да их тако јаче вежу за себе, а греко њих и избеглице из Србије које су из дана у дан постајале све бројније.

У Шумадији, око планине Венчаца и Букуље, налазила се мања аутономија којом је управљао властелин Павле Бакић, лични пријатељ смедеревског Санџак-бега Ферхада. Бакић је имао утврђени дворца на Венчацу са војном посадом од неколико десетина коњаника. Његов посед претстављао је оазу у поробљеној Шумадији. У јесен 1524. Ферхад је пао у немилост и био погубљен. Годину дана каеније Павле Бакић је напустио Венчац са породицом и педесет коњаника и пребегло у Угарску. Године 1526. борио се код Мохача против Турака. После погибије краља Лудвига прешао је у аустријску војску.

У аустријској војсци Павле Бакић се истакао као даровит војсковођа, постао је командант речне флоте, а затим командант коњице. Два-

десетог септембра 1537. године аустријски краљ Фердинанд именовао га је за деспота српског. Повеља о наименовању није затекла Бакића живог. Погинуо је у жестоком сукобу са Турцима код Горјана у Славонији (између Осијека и Ђакова). За жвота, Бакић је одржавао чврсте везе са угледним људима из Шумадије, помагао их и уливао наду да истрају под турском игом. Помагао је и хајдучке дружине. После његове смрти Шумадија се умирила и више од сто година у њеним плагошама ретко су се чуле пушке.

У турско-аустријском рату који је вођен крајем XVII века са краћим примирјима луних шеснаест година (од 1683 до 1699) српски народ, а посебно народ Шумадије, доживео је најтеже страдање у својој иначе мукотрпној историји. Србија је била поприште борбених дејстава две велике силе. Војске обе зараћене стране сматрале су Србију туђом земљом и на њој су се понашале као на полигону — пљачкале, рушиле, палиле. Романтичне наде српског народа да ће се ослободити помоћу аустријске „хришћанске“ војске убрзо су спласнуле. Због указивања помоћи аустријској војсци, Турци су свирепо кажњавали Србе — масовно **XX** убијали и палили села. С друге стране, аустријска војска састављена од професионалних војника и разних пробисвета, сматрала је Србију турском земљом, па ју је немилосрдно пљачкала. Србија је тада још била богата и лепа, па су о њеним лепотама и богатству европски путешественици и летописци, писали с усхићењем. Простор око Крушевца, долина Западне Мораве, лева обала Велике Мораве, затим северна Шумадија и Гружа, били су густо насељени, са култивираним пољима и лепим кућама.²

Знатно раније, у тридесетогодишњем рату (1618—1648) Срби у Аустрији у великом броју одлазили су у хајдуке и шајкашв (нека врста речних гусара). Аустријска држава их је толерисала и сматрала као своју полурегуларну војску. Хајдучија се ширила и на просторе јужно од Саве и Дунава. После доласка султана Мухамеда IV на турски престо, човека који се одао личним уживањима, а запостављао државне послове, и смрти великог везира Ахмета Кеприлија (1676. године), пријатеља балканских народа, на чије место је дошао Кара-Мустафа, ситуација у Србији се јако погоршала, Турски намети су рапидно порасли, а народ је нагло почео да сирوماши. Овакво стање довело је до ширења хајдучије у Шумадији, Мачви, Поморављу, а и по другим крајевима.

Године 1682. Турци су увелико почели да се спремају за рат. Београд им је служио као оперативно-стратегијска основица и у њега су стигли конвоји од 2900 камила и 800 кола натоварених барутом за топове, пушке и за шширање. Европа је реаговала на турске ратне при-

² Бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер је 1433. године прсшао на тло Србије код пограничног града Крушевца и наишао на „лепу земљу са многобројним селима и густо насељену“. И византијски историчар Критовул у биографији султана Мухамеда II описао је Ново Брдо као град од 40 000 становника, у коме се сребро и злато „проско изорава из земље“. У њему је била, чувена у Европи, ковница новца. Зурађ Бранковић је из Новог Брда добијао годишње 120—200 хиљада дуката и 30000 сребрњака. Енглески путописац Браун је 1669. године пропутавао кроз Србију и писао о њој као о „лепој и плодној земљи са много лепих насеља“. што потврђује претпоставку да се стање и после 220 година није битно изменило.

цреме тако што је, на иницијативу Пољске, 1682. основана Света лига — војни савез Аустрије и Пољске, коме је касније приступила и Венеција, за борбу против турске најезде. Крајем 1682. у службу турског султана ступио је татарски кан са 40000 коњаника. Тако је Кара-Мустафа у првој половини 1683. године располагао експедиционом армијом која је имала преко 150000 људи.

У лето 1683. године кроз Шумадију је прошла огромна турска војска која је пљачкала и злостављала становништво. Народ се склањао у збегове, а мушкарци способни за борбу одлазили су у хајдучке дружине. Хајдучке харамбаше су се одазивале позиву са запада да ступе у „свети рат“ па су са својим четама нападале турске колоне, нарочито снабдевачке конвоје. Ово је давало још више повода турским властима да се брутално понашају према српском становништву.

Дванаестог септембра 1683. године снаге европске коалиције јачине око 70000 људи потукле су под Бечом турску војску која је имала око 130000 људи. У овој битци је тријумфовала пољска кошица коју је предводио пољски краљ Јан Собјески. Турска војска је била катастрофално поражена. Оставила је целокупно тешко наоружање и дала се у бекство. Хајдучке дружине су нападале из засада колоне турске војске које су одступале и наносиле им тешке губитке. Због масовног хајдучког покрета у Шумадији Турци су били присиљени да главнину снага повлаче северно од Дунава, преко Румелије. Када је аустријска војска, гонећи Турке, стигла у Шумадију, под утицајем виђених Срба који су живели у Аустрији отпочело је обједињавање хајдучких чета у веће формације. Тако је настала такозвана Данова регимента — састава 10 чета и ескадрона, а њено бројно стање је износило 2299 пушака и 1035 коњаника. Формирани су и мешовити одреди од Срба из Аустрије и Србије. Један такав одред јачине 2500 људи под командом потпуковника Антонија Знарића напао је 23. јануара 1690. године турски логор у близини Софије и убио 300 турских војника. Том приликом је заплењено девет застава. Капетан Тома Колашиновић са 1500 српских војника напао је 8. марта 1690. пећког пашу Махмудбеговића и нанео му тешке губитке.

Српски одреди ратовали су и у Македонији и на Косову. Устаничке снаге у Србији почетком деведесетих година XVII века биле су нарасле до те мере да су за Турке значиле други фронт. У пролеће 1692. шумадијски хајдуци су између Београда и Мораве сачекали у заседи колону од 1000 јаничара и потпуно је разбили. Борба против турског ропства у Србији одјекнула је широм Балкана. У Далмацији су се појавиле оружане дружине које су предводили сердар Стојан Јанковић и Илија Смиљанић, а сличне формације су се појавиле и у Грчкој.

Године 1697. одиграла се чувена битка код Сенте у којој је узело учешћа око 10000 српских војника. Турска војска је 7. септембра кренула левом обалом Тисе према Сегедину. Предводио је султан Мустафа II. Евгеније Савојски који је командовао аустријском војском, кренуо је за Турцима на таквом одстојању да га они нису открили. Аустријске трупе су се кретале обема обалама Тисе. Код Сенте, 9. септембра ујутру, Турци су почели да прелазе Тису. Када се готово половина турске војске пребацила на десну обалу Тисе, уследио је изненадан напад Савојског. Турци су били збуњени. Бранили су се очајнички, али нису

могли да одоле. Око 20000 их је пошнуло, 10000 се удавило у Тиси, а остатак је пао у ропство или се разбежао. Само је султан Мустафа II успео да се са 2000 коњаника организовано извуче и побегне у Темишвар, али је доживео нервни слом. На бојишту је остало пет мртвих везира, 13 беглер-бегова, 30 ага, 20 алајбегова. Заллењено је 87 топова, 323 заставе, 5400 топовских ђулади, 19000 кг. барута и много другог ратног материјала. Ова победа је прославлена у Европи помпезно као и победа под Бечом. Срби су је славши и као своју победу, јер су сматрали да је њом учињен крупан корак ка њиховој слободи. За ту слободу пало је 1000 српских ратника из данашње Војводине и Шумадије.

У ратовима Турске и Аустрије вођеним крајем XVII века Србија је учествовала са 30 000 војника. Њу су газиле војске обе зараћене стране. Без обзира што се српски народ односио према аустријској војсци као према пријатељској, она је безобзирно пљачкала, а турска поред пљачке убијала и палила. Спалено је око 600 насеља, а када су, 26. јануара 1699. Аустријанци потписали мир с Турцима, Срби нису заштићени ни једним чланом мировног уговора. Београд је и даље остао у турским рукама. Око 70 000 Срба је емигрирало.

Из аустријско-турског рата 1683—1699. године Срби нису извукли неопходна искуства у односу на Аустрију и њен став према будућности Србије. У рату Аустрије и Турске 1718—1736. Срби су опет инострано помагали аустријску војску. У том рату Аустрија је запосела цео простор између Дрине и Велике Мораве и успоставила своју окупацију која је трајала 18 година. Аустријанци су били шкрти у давању грађанских права становљцима окупраних подручја и енергично су сузбијали све покушаје за стицањем аутономије и већих грађанских права.

Године 1736. Аустријанци су се поново повукли из Србије остављајући је на милост и немилост вековном отоманском угњетачу. Али сада су Турци, лоучени примером из претходног рата и масовном емиграцијом становништва, увели нешто сносљивији режим. Све до 1788. године, када је избио нови аустријско-турски рат, Србија је живела релативно мирно. Хајдучија је расла и јенавала, а унутрашње везе народа су јачале, као и везе с емиграцијом у Аустрији. У овом периоду народ се окупљао око својих регионалних вођа. Они су кмали знатан утицај на функционисање турског окупационог система, тако да су и високи турски чиновници рачунали с њима као с значајним фактором свог личног опстанка.

У другој половини XVIII века српске народне старешине све чешће су постављале питање својих права. Турци су ишли на извесан компромис и угледне Србе постављали за оборкнезове (регионалне старешине) преко којих се скупљао харач. Овим је народ стекао већа права, али жеље за аутономијом и потпуном слободом су расле. Народ је масовно почео да се наоружава. У томе су трговци, снабдевачи оружјем, играли велику улогу. Оружарство се развијало као грана занатства. Турци су настојали да га ставе под строгу контролу, али у томе нису успели. Пушке из пушкарских радњи, поготово пиштољи, ханџари и сабље, одлазили су у народ.

Године 1787. Аустрија је почела да се припрема за рат против Турске. Српске старешине такође су се припремале за обрачун с Турцима.

Страхујући за сопствени опстанак Турци су прибегавали насилном разоружавању народа у београдском пашалуку. Ово је изазвало бекство великог броја за борбу способних људи у Аустрију. Од њих су Аустријанци образовали добровољачке одреде. Истовремено су се формирали и у Србији, првенствено у Шумадији, оружани одреди, а јачале су и хајдучке дружине које су имале и по 50 људи. Карађорђе је такође раније пребегао с породидом преко Саве у село Јаково.

Карађорђе се у Срему упознао са капетаном Радичем Петровићем истакнутим официром аустријске граничне војске. Под утицајем Радича ступио је на курс за трупне подофиције. На курсу се истакао и добио чин фелфебела (каплара). По оцени аустријских официра поседовао је војнички таленат. Када су отпочеле непосредне припреме за напад на Турке, Карађорђе је постављен за заменика Радича Петровића. Било му је поверено да формира одред хајдука који ће да дејствује у позадини турске војске. Одред је попуњен претежно хајдучима који су последњих година пребегли из Србије. Црвих дана јануара 1788. године у Карађорђевом одреду било је 30 већ познатих хајдука из Шумадије, међу којима и седам харамбаша.⁵ Карађорђе и његови људи нису облачили аустријске униформе. Носили су своја одела од чохе и фесове. И сабље су им биле српске, израђене у радионицама у Србији. Аустријанци су их опремили пушкама и пиштољима а давали су им и плату. Када су отпочела борбена дејства Карађорђе је са својим људима форсирао Саву код Остружнице (27. јануара 1788. године) а затим је са Радичем Петровићем учествовао у нападу на Шабац. Код Шалца се одвојио од Радича Петровића и кренуо према Авали: где је 500 устаника из Шумадије чекало пристизање аустријске војске да би с њом учествовали у нападу на Београд. У селу Јабучју у Колубари, неки буљубаша Живан који је по налогу свог кнеза прогонио хајдуке, сачекао је Карађорђа и његове људе у заседи. У тој борби рањен је само Карађорђе и то у десну руку. Од те ране остале су му последице све до краја живота. Када је Карађорђе стигао под Авалу, устаници су се били разишли по четама. Дозлогрдило им је оклевање Аустријанаца. Карађорђе је са својим одредом дејствовао извесно време око Крагујевца, Паланке, и Јагодине, а затим је отишао у околину Рудника где се поново састао са Радичем Петровићем који се са 350 стрелаца, Срба у униформама аустријске војске, пробијао ка долини Западне Мораве. Одред Карађорђевих хајдука био је тада нарастао на око стотину људи. Радич и Карађорђе су заједно напали Пожегу. Карађорђеви хајдуци су ноћу упали у Пожегу, изненадши Турке, нанели им тешке губитке, запленили им стоку и куће спалили. Турци су интервенисали коњицом из Ужица и принудили Радича и Карађорђа на брзо повлачење. Карађорђеви хајдуци су иггитили одступницу. Турска коњица је предузела енергично гоњење тако да је Карађорђе био принуђен да ступи у одсудан бој с турском претходницом. Сачекао је Турке у заседи на јужним падинама Маљена и лично убио команданта турске претходнице познатог у Ужицу по надимку Ломигора. Многи други Турци су изгинули а остали су се разбежали. Радич

⁵ Према казивању Гаје Пантелића то су били: Младен из Божурње, Миљунко из Левча, Радосав из Драче, Бурмаз из Пајсијевића, Стеван из Бачевице, Богдан из Кораћице, Теодосије из Орашца и други.

Петровић је похвалио Карађорђа за успех. Карађорђе је са својим одредом ратовао у Шумадији све до краја рата. Повремено је одлазио у ужички крај и околину Сјенице. Често је садејствовао с одредом капетана Коче Анђелковића, који је заједно са Радичем Петровићем први прешао у Србију.⁴ Кочин одред је дејствовао у источном делу Шумадије и Поморавља. Њему су се придружиле већ раније формиране чете устаника из Србије, па је Коча за кратко време ослободио Пожаревац, Паланку, Баточину и Багрдан. Са делом снага затворио је Багрдански теснац и пресекао основну цариградску саобраћајницу којом су Турци снабдевали београдску тврђаву. Коча је отргнуо чишћење Шумадије од Турака, заузео је Крагујевац и кренуо према Београду. У Хомољу, а затим у Ресави, дејствовао је одред Марјана Јовановића, јачине око 700 људи, одреди Михаљевића око Шапца, Ваљева и Лознице, а одред Бранковачког у долини Тимока (Неготин, Кладово, Брза Паланка). После повратка из долине Западне Мораве одред Радича Петровића најшпље је дејствовао око Београда. Карађорђе је и с њим често садејствовао. Тако су 1788. године у Србији ратовали углавном ерпеки добровољачки одреди (фрајкори) који су прешли Саву и Дунав, и одреди који су се формирали у самој Србији. Алекса Ненадовић је имао под командом 300 добровољаца, Карађорђев мали одред фрајкороваца од 30 људи брзо је прерастао у одред народне војске од 150 људи. Према неким изворима, у рату 1787—1790. године учествовало је преко 20 000 српских добровољаца. На командним положајима се налазило 25 старешина који су имали официрске чинове аустријске војске.⁵ У овом рату српска народна војска претрпела је знатне губитке, али је стекла велика борбена искуства и навику да се организовано бори у већим формацијама.

Аустријанци су у децембру 1791. отпочели с Турцима преговоре о миру не водећи опет рачуна о интересима Срба, њиховој проливној крви и жртвама у том рату. Троношхи архимандрит Стеван Јовановић који је имао извесне везе са аустријским утицајним круговима, покушао је да у дневни ред Свиштовских мировних преговора уврсти и програм српске самоуправе који је раније утврђен на скупу српских старешина.

Идеја о аутономији Србије датира још из 1691. године, када је одржан скуп истакнутих народних вођа у Будиму. Тада је захтевано

* Радич Петровић, рођен у селу Сиоковцу у Левчу. Прешао у Аустрију и ступио у фрајкор. Истакао се и брзо унапређен у чин капетана. Имао је имање у Јакову у Срему. Синови су му такође били официри аустријске војске. Родом из Левча (из села Ланишта), био је и капетан Марјан Јовановић, такође познат официр у редовима фрајкора.

⁴ Капетан Коча Анђелковић рођен је у селу Пањевцу у јагодинској нахији. Бавио се трговином. Због сукоба с Турцима побегао је у Банат и окупио око себе избеглице из Србије. Формирао је одред од неколико стотина људи. Аустријанци су Кочу и његов одред укључили у фрајкор а Кочи је додељен чин капетана. По објави рата Турској од стране Аустрије, 9. фебруара 1788. године Коча Анђелковић прелази са својим одредом Дунав и опседа Смедерево. Аустријанци се повлаче, а Коча одлази у пожаревачку нахију и диже народ на устанак.

Мирослав Ђорђевић, у својој студији *Србија у устанку 1804—1813*, стр. 16, наводи податак да је у добровољачким одредима било 6 капетана, 5 потпоручника, 9 потпоручника и 5 заставника.

да се поново успостави деспотовина, а да се за деспота прогласи Ђорђе Бранковић који се налазио у турском ропству. Желело се, заправо, да се продужи легитимна династијска лоза Бранковића. Турци нису прихватили овај предлог српских старешина. О траженом програму српске самоуправе вођене су дуге преписке српских представника са аустријским двором, али резултати су изостали. Аустријској монархији која се није била одрекла својих претензија на Балкан, осамостаљење Србије, чак и у најнижем облику, није одговарало.

ШУМАДИЈА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Свиштовским миром Турци су прихватили једино обавезу да ће амнестирати све Србе који су узели учешће у рату на страни Аустрије. Они су ово учинили због тога што је Porta намеравала да искористи Србе у борби против јаничара и крџалија који се нису покоравали султану.

Везир Бећир-паша, који је у име Порте управљао Београдским пашалуком, почео је жестоко да се обрачунава са јаничарогма. Забрањено им је долазак у Београдски пашалук, а инсистирао је на стриктном спровођењу султановог хатишерифа из 1791. којим је било забрањено да се од српских села стварају читлуци и успостављају феудални односи. Бећир-пашу је заменио Мустафа-паша, приврженик реформи султана Сулејмана III, па је успостављена стара институција српске самоуправе, која последњих година није постојала. Уведени су по селу кнезови, оформљене кнежевине и постављени оборкнезови — Срби. У априлу 1796. одржан је скуп српских првака у Београдском пашалуку. На скупштини је изабрано 12 оборкнезова за дванаест нахија, а поставило се и питање избора врховног српског кнеза.

Прва српска оружана формација у служби београдског везира јавила се 1791. године и одиграла је, код Колара, значајну улогу у разбијању јаничара који су били кренули на Београд. Године 1797. формирана је нека врста српске народне војске којом је командовао Станко Арамбашић. Према подацима које наводи Лазар Арсенијевић Бата-Лака, ова војска је имала око 6 000 људи, а представљала је главну ударну снагу у борби против јаничара. Карађорђе је у овој војсци био један од првих Арамбашићевих помоћника. Заправо, Мустафа-паша је у договору са српским нахијским главарима (оборкнезовима) дао пристанак да се формира српска војска од 6 000 људи која би се, заједно са оулановом војском, борила против видинских јаничара које је предводио Пазваноглу. Овом комбинованом војском командовао је Дервиш-бег, син Мустафа-паше.

Српска војска је саиостално решавала своје задатке. Наступала је у две колоне. Једном колоном је командовао Станко Арамбашић, а другом Карађорђе Петровић. Сваки од њих је по командној линији био директно везан за Дервиш-бега. Нижи команданти у тој српској војсци били су сердари (што одговара рангу команданта одреда), барзактари (команданти баталона) и буљубаше (командири чета). Код Ћуприје Карађорђе и Станку Арамбашићу прикључили су се кнез из Ћуприје и Стеван Јаковљевић из Левча са својим одредима. Српска војска је немилосрдно уништавала јаничаре и код њих изазивала страх.

Блмбаша Балота, помоћник Дервиш-бега, био је пројањичарски расположен па је из дна душе мрзео команданте српских трупа, али ништа против њих није смео да предузме. Ове две српске колоне тукле су јањичаре више пута узастопно и прогнале их са Мораве све до Видина. Борбе су трајале пуне две године.

Октобра 1799. године јањичарски диверзанти, уз помоћ својих једномишљеника, увукли су се у Београдску тврђаву и на препад ухватили Мустафа-пашу и присилили га да напише сину писмо и да му нареди да распусти српску војску, а да са остатком турске војске крене у Румелију (Румунију). Дервиш-бег се тада налазио у Гроцкој надомак Београда, где је стигао на вест да му је отац у опасности. Извршио је очево наређење. У Гроцкој је остао његов заменик Балота да регулише распуштање српске војске. Лукави Балота, по налогу јањичара, планирао је да похвата и побије све српске старешине. Он их је обасипао поклонима и хвалама, уверавао их у своју оданост и пријатељство. Карађорђе, и сам проницљив, а посебно неповерљив према Балоти, није упао у замку. Покупио је своје људе који су иначе били из крагујевачке нахије, и отишао према Тополи. Станко Арамбашић насео је Балоти па је заједно с њим и још неколицином својих старешина отшао у Смедерево. Тамо га је Балота са својим људима напао и разоружао, а онда убио на свиреп начин. Јањичари су убили и Мустафа-пашу и увели своју страховладу у Србији. Уклонили су српске кнезове и нахијске старешине и поставили јањичарску управу. У нахијама се налазио муселим са 20—30 јањичара, а у сваком већем селу постављен је јањичарски субаша са по неколико јањичара-пратилаца. У паланкама и велгашм селима отворени су ханови са посадом од 10 до 20 јањичара и старешином хана. Поново су уведени турски судови (кадије), а многа српска имања претворена у читлуке. Нахијски оборкнезови доведени су у Београдску тврђаву као таоци, Почело је убијање истакнутих српских вођа које су ратовале против Турске на страни Аустрије.

Тако је отпочела владавина јањичара и њихових вођа Аганлије, Мула-Јусуфа, Кучук-Алије и Мехмед-аге Фочића. Они су на кључна места по Србији разместили своје блиске рођаке и приврженике. Тако је на Рудик доспео Сали-ага, рођени брат Кучук-Алије, по злу познат широм Србије. У Срба је тада било доста оружја осталог још од аустријског рата. Зулуми јањичара наишли су на отпор народа. Хајдучке дружине су се умножавале. Народне старешине су се састајале и већале. Отпочела је набавка оружја и муниције, која је организована преко Стевана Станојевића, избеглице, настањеног у Земуну. У марту 1802. преко Саве је стигла велика количина пушчане муниције коју су прихватила браћа Марко и Васа Чарагпић из Белог Потока и ускладиштили под Авалом. Средином маја 1802. под Авалом се сакупило око 2 000 добро наоружаних устаника спремних да ударе на дахије. Чекали су султанове снаге које су из Тимочке крајине наступале према Великој Морави. Тосун-ага је, са 1 400 султану оданих војника, у јуну напао Пожаревац. Њему се придружило 500 српских устаника. Али, јањичари су на Морави потукли Тосун-агу, па је он одступио према Јагодини. Тада се, половином јула, разишла и српска устаничка

војска, прикупљена под Авалом. Српске старешине нису хтеле да се излажу ризику.

У јесен 1802. Сава Текелија и Петар Новаковић Чардаклија, агитовали су код осталих старешина да се дигне устанак против дахија. Карађорђе је међу првима изразио спремност за оружану борбу. Рачунао је да сваког момента може да покрене неколико стотина Горњојасеничана. Почетком 1803, у манастиру Боговађи, одржан је састанак коме је присуствовало дванаест истакнутих кнезова ваљевске нахије. Закључили су да треба отпочети интензивне припреме за устанак. У то време је румелијски везир Терсеник Оглу потукао јањичаре у Влашкој, што је још више охрабрило Србе. Карађорђе је са земунским трговцима склопио уговор о набавци оружја и муниције, а лично је обишао села Шумадије и позивао народ на устанак. У Орашцу је почетком новембра 1803. одржан састанак кнезова крагујевачке нахије, и то на иницијативу Карађорђа. Састанку су присуствовале старешине Доње Јасенице и смедеревског краја, а такође и Валчевци. Тада је одлучено да устанак почне у пролеће 1804. године. После овог скупа уследила је посланица Хаци-Рувима којом се народ позива на устанак.

Војне припреме су се одвијале брзо и организовано. Народне старешине су биле стекле велико искуство у организовању народне војске за време аустро-турског рата, а и касније, у доба Мустафа-паше и борбе против јањичара. Поново је актуелизован план од марта 1797. године по коме је сваки сеоски кнез био задужен да се стара о прикупљању и опремању одређеног броја војника. На сваких десет села одређен је срески старешина који је обједињавао припреме. Он је био одговоран за прикупљање и опремање најмање сто војника. Према предвиђањима на новембарском скупу у Орашцу, очекивало се да ће устанак отпочети са најмање 12 000 добро опремљених војника. Србијом су тада већ крстарили хајдучке чете. То су биле добро опремљене и организоване војне формације високих борбених квалитета. Свака нахија је имала бар по једног харамбахију са најмање десет хајдука који су се јавно одметнули. Више десетина људи било је наоружано. Они су радили код својих кућа, нису били одметници, али су, по потреби, учествовали у хајдучким акцијама и крили се од Турака. Највећи проблем је представљао недостатак тешког наоружања и муниције за њега. Земунски трговци, који су се обогатили кријумчарењем оружја у Србију, нису могли да испоручују топове и артиљеријску муницију.

Припоеме српских старешина за устанак нису могле остати незапажене. Дахије су за њих сазнале и треко својих муселима, свџата и разних шпијуна. Направљен је план за ликвидирање свих видљивих људи. Реализација овог плана отпочела је половином јануара 1804. године. Јањичари су кренули у „сечу кнезова“ и њихове главе слали су у Београд. Двадесет четвртог јануара стигло је у Београд пет кнежевских глава, а 27. јануара пуна троја кола. До половине фебруара погубљено је око 150 кнезова, свештеника и других угледних људи. Дахије су покушале да у првом налету ликвидирају и Карађорђа. О њему су се у народу већ стварале легенде. Постао је чувен још у време када је предводио српску народну војску у борби против јањичара. Поред својих Шумадинаца он је под командом имао и војнике из дру-

гих нахија. Упознали су га као храброг и правичног старешину. Кад би се појавио на вашару или неком другом скупу, људи би шапатом показивали на њега: „Ено Црног Ђорђа" и окупљали су се да га виде. До дахија је стигао глас да Карађорђе има 30 хајдука, да су сви они јунаци као и њихов х^арамбаша и да сваки може да убије најмање по три Турчина. У јануару је стигло у Тополу 12 одабраних јањичара да некако на превару ухвате Карађорђа. Али, он је имао своју обавезану службу. Старешина хана у Тополи био је у то време некакав Ибрахим-баша кога је Карађорђе обасипао поклонима па су се и побратимили. Ибрахим је тајно обавестио Карађорђа да се пред Турцима не појављује без обзира шта му они поручивали. Тако је овај покушај дахија пропао.⁶ Карађорђе је одмах затим кренуо са својим момцима на Саву да испоручи чопор свиња својим пословним партнерима из Земунa и добије оружје и муницију. Осећао се сигурнијим кад је у покрету. Уз пут је чуо да је Сали-ага, „Руднички бик", убио Хаџи-Ђеру игумана из Моравида, и Хаџи-Рувима (Рафаила Нешковића) архимандита манастира Боговађа, омиљене у народу, а такође и буљубашу Гаврила Буђевца. Ово га је узнемирило, па је на брзину предао свиње трговцима у Остружници и вратио се у Тополу. У повратку стигао је у село Зеоке, у време када су мештани сахрањивали свога кнеза Станоја. Цело село је било на окупу. Сви су плакали и жалили доброг кнеза кога су јањичари свирепо убили. По Бата-Лаки, то је био дресудан момент да се Карађорђе одлучи за брзо дизање устанка. Од Зеока до Тополе он је ишао од села до села, причао људима о тужној слици из Зеока и позивао људе на устанак.

Код куће се није ни задржавао. Одмах је кренуо према Смедереву и пронашао Станоја Стаматовића Главаша у његовом селу Глибовцу. Главаш је имао чету чувених момака, храбрих и сналажљивих, и одмах се одазвао Карађорђевој позиви. Карађорђе је обишао и друге харамбаше и виђеније људе. Позив су прихватили још и Милета из Глибовца са својим људима, Милован из Плана, Милосав Лаповац из Лапова и Милован Пожаревац из Анина. Када је дошао у Тополу, сазнао је да су Јанићије Ђурић из Страгара и Петар Дугоњић из Маслошева са осам хајдука 27. јануара 1804. године убили из заседе под Венчацом, у близини села Бање, Асан-агу спахију из Велике Иванче. Јанићије Ђурић се већ био одметнуо и са једном десетином добро наоружаних момака крстарио је Горњом Јасеницом. Карађорђе није оклевао. Одмах је сакупио групу Тополаца и кренуо да се нађе са Ђурићем.⁷ Са својих 11 Тополаца и Крћевчана стигао је у село Бању

⁶ Мирослав Ђорђевић, у својој књизи *Србија у устанку 1804—1813*, стр. 54—60, наводи податке на основу којих се може претпоставити да је Карађорђе био изненађен. Турци су га, наводно, били опколили у кући у Тополи, али је он успео да се пробије и том приликом убије два јаничара. О везама Карађорђа и ханџије Ибрахима пише Лазар Арсенијевић Бата Лака у свом делу *Историја устанка, књ. I*, стр. 49.

⁷ Карађорђе је тада повео: Јована, кнеза тополског, Петра Јокића, Ристу Ђорђевића, Михаила Манојловића, Пауна Чолића, Андрију Јокића (брат Петров), Матијаша Милошевића, Матију Јовичића, Лазара Милосављевића, Димитрија Перића и његовог брата (Бата Лака, исто стр. 51). Ускоро су му се придружили Никодије Добрић из Овсишта, Веса Опутић из Колчара, Вуле Јелић из Колара и други, па је његов одред нарастао на 40 људи.

код браће Дукића, својих пријатеља и једномлшљеника. Из Бање се кренули шесторица (три брата Дукића — Ђорђе, Алексије и Танасије, и три брата Томковића, Сретен, Теофан и Јаков), у Брезовцу се Карађорђе са својим пријатељима Николом Лекићем и попом Арсенијем Војновићем договорио да прикупе чету Брезовчана. Затим је отишао у село Буковик код Јована Крстовића и проте буковичког Атанасија Антонијевића. Из Буковика се упутио у Даросаву код свог побратима Симе Сердара, а онда се воатио у село Копљаре код Мате Каратошића. Тамо га је већ чекао Јанићије Ђурић са својим Стругарцима и Маслошевцима и одмах изјавио да се ставља под Карађорђеву команду. Тако је Карађорђе крајем јануара имао под непосредном командом одред одважних и добро наоружаних људи. Станоје Главаш је остао у Глибовцу и око себе окупио бугарске војводе из околних места. Био је спреман да крене на борбени задатак по Карађорђевом наређењу.

Крајем јануара 1804. у Орашцу се окупило око 300 наоружаних устаника. Иницијатор скупа био је прота Атанасије Антонијевић из Буковика, у договору са Карађорђем. Поред Јасеничана у Орашцу су се нашли Јагодинци које је предводио знаменити харамбаша Стеван Јаковљевић, затим Београђани са Васом Чарапићем на челу. У Орашцу су се нашли још и многи доуги виђени људи из околине Аранђеловца, као, на пример, Арсеније Лома из Драгоља, Милутин Савић из Гараша, кнез орашачки Марко. гласовити трговац из Орашца и Теодосије Марићевић, који је био домаћин скупа, и чувени јунак из Трешњевице Петар Кара. У Марићевића јарузи. на имању трговца Матјевевића. одржан је овај историјски скуп. Карађорђе је имао уводну реч. Према наводима Бата-Лаке. Карађорђе је говорио ватрено и убедљиво. Указао је на зверстава јаначара и неминовност да се на њих крене са оружјем. Највећи утисак на слушаоце оставио је Карађорђев огрис сахране кнеза без главе из Зеока. Ово је изазвало прекретницу и код оних који су се колебали и нису знали какве су Карађорђеове намере.

Предвече 1. фебруара одржан је свечани део Орашачког сабора. После одлуке да се напред дигне у организовану борбу против дахија. која је усвојена акламацијом, на предлог Атанасија, проте буковичког. Карађорђе је изабран за вођу устанка. Он се у почетку опирао. Изговарао се да није подобан за такву функцију због своје преке нарави и гоедлагао је за вођу Станоја Главаша, затим Теодосија Марићевића из Орашца као угледног човека и на крају Марка, кнеза орашачког. Главаш је енергично одбио такав предлог и запретио да, уколико се Карађорђе не прихвати вођства, неће кренути у устанак. Ово је био довољно јак аргумент за Карађорђа. Без Главаша он није био сигуран у успех. Примео се вођства.

Борбена дејства су отпочела одмах сутрадан, 2. фебруара. Карађорђе је наредио да се ханције из Тополе. Бање и Орашца, са којима је он био побратим, пошаљу у места која су они одабрали, а ханови су спаљени. Палаче ханова у јасеничком крају извршили су Петар Јокић и Јанићије Ђурић са својим људима за свега два-три дана. После

спаљивања ханова у Жабарима и Јагњилу, њихов одред је нарастао на 70 људи.⁸ Карађорђе је из Орашца кренуо са 60 устаника према Космају и Београду. У Раниловићу је побио Јањичарску посаду тамошњег хана и запалио га. Радоја из Трнавe послао је у Венчане и Тулеж са налогом да диже народ на устанак, а сам је продужио у Дрлупу, запалио хан и побио јањичаре; одатле је отишао у Рогачу и Дучину, а затим се вратио у Стојник. И у овим селима је запалио ханове и побио јањичаре. У Рогачи му се придружио Марко Катић са групом устаника. У правцу Рудника Карађорђе је упутио Петра Кару из Трешњевице, са задатком да диже Рудничане на устанак и да га обавештава о намерама Сали-аге. Лома, из Драгоља, успео је да за неколико дана формира свој качерски одред који је имао 80 људи. Лома је кренуо за Карађорђем и са одредом стигао у Стојник. Мисија Радоја Трнавца није успела. Пушкар Томаш из Венчана убеђивао је људе да се не придружују Карађорђу, говорећи да су све то сумњива посла и да не треба слушати хајдуке. Карађорђе је онда кренуо лично у Венчане, Стрмово, Тулеж и Миросаљце. Из сваког домаћинства дигао је по једног војника. Преко Даросаве и Орашца, половином фебруара, стигао је на Опленец са 3 000 наоружаних устаника.

Према податцима које наводи Бата Лака, Карађорђе је пре повратка у Тополу имао јачи сукоб са једним омањим јањичарским коњичким одредом кога је Кучук Алија упутио на Рудник у помоћ свом брату Сали-аги. Заправо, када је Јанићије Ђурић убио под Венчаком Турчина, Турци су тело убијеног однели на Рудник. Сали-ага је хтео да искористи ову околност па да дигне Рудничане, Турке и Србе против „јасеничких хајдука“. У Београд је упутио трговце Николу Ракића и некаквог Тому Терзију да однесу поруку његовом брату. Кучук Алија је одмах вратио трговце назад са писмом Сали-аги, а с њима је послао и 35 коњаника. Када су зановили на Сремчици, трговци крену сами да би „припремили конач јањичарима у Сибници“. Међутим, они искористе прилику и обавесте Карађорђа, који је тада био у Стојнику, о кретању одреда јањичара.

Карађорђе је сутрадан организовао „дочек“ јањичарима код Сибничког хана. Прво је ухватио ханџију и његове јањичаре и у хану распоредио своје људе. Арсенија Лому је упутио са његовим људима да на мосту, северно од Сибнице, организују заседу и сачекају јањичаре кад почну да беже натраг за Београд. Турски коњаници су стигли пред хан не слутећи шта их чека. Један плотун је оборио 16 јањичара,

⁸ Према забелешкама Боже Грујовића, које је он саставио 1805. на основу личне изјаве Карађорђа, оружана борба је отпочела пре Орашачког сабора. Наиме, половином јануара јаничари су дошли у Тополу да убију Карађорђа и однесу његову главу у Београд. Међутим, он их је предухитрио, напао их изненада са својим момцима и растерао. Одмах затим је отишао Станоју Главашу и они почишу да окупљају људе за устанак. Седмог дана било се скупило 300, а десетог 2000 наоружаних устаника. Карађорђе је извршио смотру људства и установио да оскудевају у муницији. Отпустио их је кућама, да им породице не би страдале, али да буду спремни да на његов позив крену у борбу. Према овим изворима, са Главашем је ипак остало више од 200 људи које је он касније довео у Орашац на сабор. Према једној другој верзији, прив скуп старешина одржан је у Копљарима када је одлучено да се одмах сазове скуп у Орашцу. Карађорђе је пре скупа био на свадби код Луке Марковића из Орашца са једном својом групом. После ручка, запалио је турски хан.

а осталих 19 је у паничном страху јурнуло назад према Сремчпци. На мосту су их дочекали Качерци Арсенија Ломе. Јањичари су схватили да су изгубљени. Вратили су се у Сибницу и предали се Карађорђу.⁹ Ова победа устаника изазвала је праву панику међу београдским Турцима. Дахије су одмах одржале саветовање и закључиле да је „хајдучија“ узела великог маха те да је неопходно предузети чинишћење терена и то на широком простору¹⁰, концентричним дејством од Велике Мораве, Колубаре, Саве и Дунава и из долине Западне Мораве. Намеравали су, заправо, да ангажују све гарнизоне Шумадије, а да Ужичанима пошаљу поруку да и они крену према Руднику.

Карађорђе је по доласку у Тополу послао писма јагодинском кнезу Јефти, бимбаши Стевану Јаковљевићу и левачком кнезу Милоју да се дижу на устанак. Сличне поруке је упутио трговцу Ђуши Вулићевићу из Азање и Обраду из Крсне. У Тополи се Карађорђе задржао кратко време. До њега су стигле вести да Турци прикупљају на Руднику јаче снаге, које су пристигле од Карановца (садашње Краљево) и Чачка, а да је из Београда кренуо јачи одред кога предводи дахија Аганлија. Карађорђе је наредио Арсенију Ломи да са својим људима крене према Руднику и да заједно са Петром Каром из Трешњевице не допусте Турцима да продру у Јасеницу, а сам је са главноном војске кренуо у сусрет Аганлији. Када је дошао у Јагњило, добио је обавештење да је Аганлија стигао у Дрлупу и да покушава да од Срба из Колубаре формира одред од 1 000 војника кога би употребио против Карађорђа и „његових хајдука.“ Колубарци су се још колебали, па је претила опасност да ће ова акција јашичара успорити дизање устанка у Колубари. Зато је Карађорђе донео одлуку да ипак пре стигне у Дрлупу и нападне Аганлију. Устаници су брзим маневром успели да изненаде јањичаре. Аганлија је имао 400 својих људи, а успео је да наоружа и неколико стотина Колубараца, па није могао да претпостави да ће се неко усудити да га нападне. Карађорђе је успео да у току ноћи дође пред саму Дрлупу и развије своју војску. Колубарци који су били на предстражи нису пружили отпор. Сутрадан је Карађорђе позвао Аганлију на предају, а када је овај то одбио, извршио је напад. Борба је била жестока, али краткотрајна. Јањичари су имали 36 мртвих и 14 рањених међу којима и Аганлију, који је одмах по рањавању наредио повлачење према Београду. Карађорђе је са својим коњаницима предузео гоњење јањичара.

Ова победа је имала изузетно велики морално-пропагандни значај и ефекат у Колубари и околини Београда. Три стотине педесет јањичара бежало је у паничном страху вукући са собом рањенике, а за њима се била стушила устакичка коњица. Док су пролазили кроз села, устаницима су се придруживале стотине нових бораца. За свега неколико дана после борбе у Дрлупи Карађорђевој војска се повећала за неколико хиљада нових бораца.

• Једног заробљеног Турчина Карађорђе је обесио изнад кућног прага оног Томаша пушкар из Венчана који је наговарао људе да не дижу устанак. Томаш се крио од Карађорђа и он му се на овај начин светио.

Када је стигао у Лисовић, Карађорђу су се придружили кнезови Сисџа Марковић и Јанко Катић чијег је брата Марка Карађорђе још раније повео собом. Ова два угледна човека из околине Космаја нису присуствовала Орашачкој скупштини. И они су у извесној мери зазирали од „хајдука“ — Карађорђа и Главаша. Заправо, они су почетком фебруара окупљали своје борце, али нису отпочињали оружане акције. Чекали су „да шума озелени“, а основни разлог је био да виде шта ће бити са Јасеничанима. Сада је било јасно да се устанак расгламсава. На састанку старешина устаничке војске, одржаном у Липама, разматран је план даљих борбених дејстава. Одлучено је да се тежипте борби пренесе на шире подручје Београда. Сима Марковић је добио задатак да мобилише сву воју кнежину и да се са својим одредом приближи Железнику, а Јанко Катић да заузме повољне положаје према Кнежевцу и не дозволи Турцима да се пробијају путевима из Београда на југ. Васи Чарапићу, који се са одредом налазио на Авали, поручено је да контролише путеве који из Београда воде на југоисток. Арсенију Ломи је јављено да убрза дизање на устанак Рудничана, да са делом снага поседне Јасеничку клисуру у рејону данашњих села Војковаца и Гуришеваца (између Рудника и Јарменоваца) и спречи продор Турака према Тополи. Тако је отпочела блокада Београда с југа још у првим данима устанка.

Карађорђе је са својим Јасеничанима почетком марта стигао у смедеревски крај где су га дочекали Ђуша Вулићевић и Обрад из Крсне са 200 бораца.¹⁰ Карађорђе се зауставио у Ратарима, а његова војска је отгсела Паланку (тада се звала Хасанпашина паланка). Паланачки јањичари су послали калуђера Мату да преговара са Карађорђем и да га одврати од напада. Заправо, Мата је позвао Карађорђа да дође у Паланку на преговоре са делегацијом која је стигла из Београда. Карађорђе је прихватио предлог и са 40 својих војника ушао у Паланку. Дочекала га је дахијска делегација у чијем саставу се налазио и београдски митрополит Леонтије. Карађорђеви услови су били ригорозни — тражио је да му се изруче четири дахије. Такви услови су за турску делегацију били нелрихватљиви. Одмах по повратку, Карађорђе је наредио напад. Паланка је спал>ена, залраво спал>ени су ханови и турске куће, а сви јањичари су побијени. Паланка је гтрва варош коју су устаници ослободили.

Карађорђе је свој главни штаб сместио у Азању. Одатле је упутио више писама народним вођама из других крајева Србије, Проти Матеји Ненадовићу, Јакову Ненадовићу, Милану Обреновићу, Лазару Мутапу, Милићу Дринчићу и другима. Позивао их је да убрзају припреме за устанак и да не оклевају са отпочињањем оружане борбе. Ступио је у преговоре са крагујевачким јањичарским муселимом Кучук Хусеином око размене заробљеника. Успео је да замени Младена Миловановића, свињарског трговца из Ботуња, који се налазио у кра-

¹⁰ Према аустријским информацијама из тог времена, у околини Смедерева било је крајем фебруара око 400 наоружаних устаника. Они су већ изводили оружане акције, убили су 17 Турака и опседали Смедерево.

гујевачком затвору." Затим је упутио курире у Ресаву, кнезу Милији Здравковићу, у Пореч Миланку Стојковићу, у Хомоље, Илији Стошићу и Петру Добрњцу, у Стиг Момиру Јгучици. У марту је Браничево имало крупне одреде. Највећи је био поморавски са око 1 000 бораца, а предводио га је Стсјко Кривокућа, родом из Ацибеговца.

Пролеће 1804. карактерише се масовним одласком „свих који су за пушку стасали" у оружане одреде. Захваћени паником. Турци су напуштали села и мање вароши. Дахије су на све начине покушавале да одврате народне вође од устанка. Служиле су се разноврсним средствима, а најчешће митом. Тако су покушали да подмите и самог Карађорђа. Послали су Мату калуђера из Жабара са поруком Карађорђу „да смири народ", а као противуслугу су му понудили 500 кеса дукаата. Основна брига дахија био је неповољан однос оружаних снага. Најјаче снаге су имали у Београду, али су се плашили да их покрену и развуку на великом простору, чиме би ослабили одбрану саме тврђаве. Ших је посебно забрињавала кондентрација јаких устаничких снага на непосредним прилазима Београду. Очекивали су напад и стално били на опрезу. По наређењу дахија један коњички одред јањичара покушао је да се пробије од Ћуприје према Београду. Заправо, Кучук-Алија је смислио план по коме је Гушанац Алија са 800 својих крцалија требало да крене од Ћуприје, а њему би из Београда био упућен у сусрет одред од 600 коњаника. После спајања, ова два одреда би кренула у чишћење Шумадије од устаника. Али, догађаји се нису развијали по плану. Крцалије су сузбијене на Морави и Гушанац је одустао од планиране намеое, а због тога је и Кучук Алија одмах одустао од свог плана. Он је направио нови план — да на Руднику прикупи јаче снаге и да с њима изврши продор према Београду. По наређењу дахија, на Руднику се окупила јањичарска војска од око 1 300 људи. Из Карановца (данашње Краљево) стигло је 300 јањичара под командам муселима Пљакића, из Чачка 250, под командом Осман-паше, а из Ужица 400, под командом капетана Џавића. Сали-ага, „Руднички бик", имао је под командом око 350 људи. Међутим, устаничке снаге у долини Западне Мораве и Горњој Јасеници, оријентисане према Руднику, осујетиле су и овај план дахија.

Према подацима којима су у то време располагали аустријски обавештајци и који су касније прихваћени у аустријским војно-политичким круговима као званични, може се закључити да је стање српске устаничке војске у првој половини марта 1804. било следеће:

— јужно од Космаја, са седиштем команданата у Кораћици и Неменикућама, налазила су два одреда под командом Станоја Главаша и Младена Миловановића, укупне јачине 600 људи;

¹¹ Крагујевачки муселим Кучук Хусеин је претходно затворио и убрзо убио Мату буљубашу из Липовца (код Тополе). Младена, као гласовитог и богатог трговца, није хтео одмах да убије. Надао се великом откупу. Карађорђе је чувао у Тополи 18 јаничара које је заробио у Сибници. Поручио је крагујевачком муселиму да ће их свих 18 пустити ако му он доведе у Тополу Младена жива и здрава. На крају му је и запретио да ће, у случају да убије Младена, напасти и спалити Крагујевац исто онако као што је спалио Паланку, а све јаничаре ће побити. Турци су довели Младена у Тополу са почасно мпратњом, а Карађорђе је пустио јањичаре.

— око Авале се налазио одред Васе Чарапића јачине 700 људи; команда одреда налазила се у Рипњу;

— код Остружнице се налазио одред јачине 1 000 устаника којим је командовао Сима Марковић;

— Јанко Катић са одредом јачине 400 људи налазио се у Колубари, са штабом у Кљештевици;

— Петар Добрњац (Влаховић) налазио се у Великој Липи, а командовао је одредом јачине око 1 000 људи;

— код Ћутрије се налазио одред јачине 800 људи, којим је командовао Стојко Кривокућа, а задатак му је био да контролише прелазе на Морави;

— рудничка војска била је највећа — имала је близу 2 000 људи и састојала се из више одреда над којима је команду обједињавао Стеван Јаковљевић.¹²

Са Карађорђем се налазио одред Опленчана, око 300 коњаника, којим је командовао Петар Јокић.

У Хомољу, шабачкој и валевској нахији налазило се неколико мањих одреда.

У марту су отпочела дејства ширих размера. Карађорђе је одлучио да заузме Рудник и тиме онемогући Турке да са тог правца угрожавају Шумадију. С друге стране, постојање јаког турског гарнизона у Руднику негативно се одражавало на ширење устанка на простору јужно од Рудника.

Карађорђе је наредио да се Милан Обреновић, Лазар Мутап, Арсеније Лома и Петар Кара упуте са својим одредима према Руднику и окруже га. Лично је кренуо према Руднику са Петром Јокићем и његовим одредом. Упутио је поруку Токалић-аги, најугледнијој личности рудничких Турака, староседелаца, да дође на договор. Токалић је прихватио позив. Карађорђе му је предложио да се врати у Рудник и издејствује сагласност осталих да Сали-ага са придошлицама Алилом Џавићем из Ужица и Пљакићем из Карановца напусти Рудник, а устаници ће поштовати сва права Турака староседелаца.¹³ Карађорђе је захтевао да ова тројица дођу на преговоре око услова за напуштање Рудника и пролазак турске војске кроз устанички распоред. Пљакић и Џавић су са Токалићем дошли на састанак са Карађорђем, Сали-ага се није усудио.¹⁴

Турци су прихватили Карађорђеове услове. Али, кад су се вратили у Рудник, Сали-ага је протурио вест да његов брат Кучук Алија долази са великом војском у помоћ. Остале главешине су прихватиле предлог Сали-аге да не напуштају Рудник. До Карађорђа је дошла ова вест и он је наредио својој војсци да у четири колоне следећег дана нападне Рудник. Турци су се организовано супротставили, користећи раније припремљене шанчеве. Налет устаничке војске био је тако сило-

¹¹ Устанак се ширио у Западној Србији, у долини Западне Мораве и око Ужица. У марту је било више мањих одреда раштрканих на великом простору. Главне снаге су биле око Рудника.

¹³ Карађорђе је обећао да имовина староседелаца неће бити ни такнута, а нико им неће смети да каже „црне су ти очи у глави“ (Бата Лака, исто стр. 851).

¹⁴ Карађорђе је лично мрзео Сали-агу, па је по свој прилици намеравао да га том приликом ликвидира.

вит да је одбрана била пробијена на више места. У првом налету погинуло је 50 Турака, а колона која је наступала од извора Јасекице продрла је у варош и запалила десетак турских кућа. Турци су одмах тражили преговоре и прихватили да су спремни да поступе по ранијем договору.

Карађорђе је захтевао да Сали-ага, Алил Џавић и Пљакић са њиховом војском, сви заједно, крену путем за Ужице. Турци су кренули ужичким путем, али је Карађорђе упутио одред Петра Јокића од 300 коњаника испред њих да их на погодном месту нападне из заседе. Опрезни Сали-ага открио је трагове коњских копита и закључио да је већи број коњаника прошао истим путем. Наредио је да напусте ужички пут и крену у Чачак. Карађорђе је будно пратио кретање Турака, па је на време уочио њихов маневар. Са четовођом Јованом Игњатовићем и Сретенком Томковићем из Бање енергично је кренуо у гоњење, сустигао их и напао на реци Дичини. Турци су претрпели тешке губитке — око 200 мртвих. Погинули су муселими Џавић и Пљакић. Сали-ага је једва успео да умакне у Пожегу, са остатком војске. У руке устаника пао је велики ратни плен — коњи, оружје, одећа и злато.¹⁵

После пада Рудника, устанак се брзо проширио у чачанском крају. Овоме је доста допринело и лично ангажовање Карађорђа. Он је наредио Милану Обреновићу и Лазару Мутапу да енергично и без оклевања дижу народ на устанак, да формирају одреде и опседну Чачак. Налог Војвода био је спроведен у дело. Карађорђе је упутио у чачанску нахију Арсенија Лому са његовим одредом, да помогне Лазару Мутапу у прикупљању нових бораца, а затим да нападне Чачак. Мутап и Лома су са својим четама крстарили по селима у долини Западне Мораве, а онда су прешли преко планине Јелиде у Драгачево. Свуда су говорили да иду на Чачак и позивали људе да им се придруже. Придружио им се прота Милутин из Гуче са 400 добро наоружаних Драгачеваца, а одмах затим, у Горачићу, буљубаша Новачић са 300 бораца. Мутап и Лома су целу ту војску превели на леву обалу Мораве и улогорили се у селу Љубићу надомак Чачка. Устаничка војска није стигла да се утврди и организује за одбрану, а Турци су је, на инсистирање Сали-аге и избеглица из Рудника, напали. Сали-ага је претпостављао да се на Љубићу налази она иста војска која је напала Рудник и која га је сачекала на Дичини. Уздао се у троструку бројну надмоћност турске војске и горео је од жеље да се освети за претрпљени пораз. Веровао је да ће му победа на Љубићу обезбедити брз повратак у Рудник. Турци су жестоко напали. Мутапови и Ломини борци, који су имали извесно борбено искуство, бранили су се организовано и упорно. Али, новопридошли Чачани и Драгачевци, којима је ово била прва борба, почели су да се колебају. У том критичном моменту у борбу је ступио Милић Дринчић из Теочина са 300 коњаника и изненада напао турско лево крило и бок, што је у редовима Турака изазвало пометњу, а браниоце охрабрило. Мутап је искористио забуну међу Турцима и наредио јуриш. Турци нису могли да одоле овом налету па су почели да одступају, а одступање се убрзо претворило у панично бекство.

¹⁴ Жена Сали-аге, у страху је оставила двогодишњег сина. Коњаници су довели дете Карађорђу. Неки су предлагали да се од Сали-аге тражи откуп. Карађорђе је дете даривао сребрном паром и послао га родитељима.

Устаничка војска их је гонила у стопу и немилосрдно уништавала. Многи турски војници су се удавили у Морави.

Чачанске Турке је спасао од потпуне катастрофе Пореч-Алија који се са јаким одредом повлачио од Ваљева ка Чачку. Он је стигао у Љубић пред крај борбе, али је ипак, нападом с леђа, успео да заустави српске снаге и да их спречи да гређу Мораву и продру у Чачак. Али, Турци нису смели више да остану у Чачку, па су га после три дана напустили и отишли према Ужицу и Карановцу. Одвели су и целокупно своје становништво. Ослобођењем Чачка створена је велика територија ослобођена од Турака. Карађорђе је именовао за команданта свих јединица у рудничком и чачанском крају Милана Обреновића. Он је истовремено представљао највишу цивилну власт у овом крају.

Карађорђе је са коњичким одредом Петра Јокића напустио Рудник и отишао у Врбицу, где се задржао краће време, а онда је продужио у Тополу и дао војсци одмор од неколико дана. Сам је отишао у Кљештевицу да обиђе породицу која се тамо налазила у збегу.

Са коњичким одредом који је био под његовом непосредном командом и који је већ тада представљао зачетак стратегијске резерве устаничке војске, Карађорђе је крстарио по целој Шумадији. Гонио је Кучук Алију који се половином марта пробио од Авале према Крагујевцу са око 100 јањичара. Гонећи јањичаре, налао је и ослободио Крагујевац, а онда је брзо извршио марш од Остружнице да би узео учешћа у разбијању турских снага које су покушавале да се из Београда пробију према Ваљеву. Из Остружнице је извршио марш ка Морави и својим учешћем убрзао ослобођење Јагодине, а затим напао Кучук-Алију и Гушанца у Баточини, али они су ипак успели да се пробију ка Београду. Брзи маневар Карађорђевог коњичког одреда по унутрашњим правцима имао је огроман значај. На овај начин је право време испољавано и преношено тежиште борбених дејстава, а са друге стране лично присуство Карађорђа као врховног команданта на свим важнијим поприштима борбе уливало је устаничкој војсци поверење у вође устанка и јачало њен морал. Карађорђе је испољавао личну храброст и вештину у руковођењу, а то је у овим првим данима устанка било од огромног значаја, посебно за прикупљање нових бораца.

Сумирајући резултате постигнуте у прва два и по месеца устанка, Карађорђе је половином априла у свом писму упућеном са Липара аустријском мајору Митезеру, одмах по ослобођењу Јагодине, између осталог рекао да је у Јагодини убио 207, а у Баточини 143 турска војника. Своју војску је ценио на око 4 000 људи. Европска је са великом пажњом пратила развој устанка у Србији, а нарочито Аустрија, која је настојала да прикупи што више информација о јачини устаничке војске, њеној опремљености и вођама. О јачини устаничке војске прављене су веома различите претпоставке. У Цариграду се оперисало са цифром од 6 000 „хајдука“, у Влашкој су оцењивали српски оружани потенцијал на 30—35 хиљада људи, а аустријски војни аналитичари сматрали су да у Србији има око 20 000 наоружаних војника који су учествовали у последњем аустријско-турском рату.

У мају су лугови озеленели, а устаничка војска је расла из дана у дан. Крајем 1804. Карађорђе је изјавио да се не боји Турака чак и ако би располагали са 50—60 хиљада војника.

Први српски устанак се даље развијао онако како је то историја забележила, што је и познато. У овом делу књиге обрађени су најважнији моменти из организације устанка и првих борби које су се и одиграле на истом простору на коме су дејствовали и шумадијски партизански одреди. Иако је ова два устанка у Шумадији делило 147 година, између њих има доста сличности. Оба устанка настала су из исконске жеље широких народних маса за слободом. У оба устанка било је и сличних циљева: борба против страног завојевача и истовремено борба за боље друштвено-економске односе. Заправо, између ова два устанка успостављен је одређени историјски континуитет борбе народа Шумадије за слободу и социјалну правду. Сам начин борбених дејстава, поједини тактички поступци имају много заједничког са тактичким поступцима партизанских јединица у НОР-у 1941—1945, што потврђује тезу о постојању континуитета и у развоју ратне вештине од првог српског устанка до данас. Први српски устанак је почео са мало оружја. На 30 потенцијалних бораца долазила је по једна пушка. Топова није било. (Слично је било стање и у устанку 1941. године). Али, већ 1806. (после две године) устаничка војска је имала 54 000—56 000 бораца са оружјем, а у нападу на Београд, крајем новембра 1806, устаничка војска ангажује 40 топова. Устаничкој војсци у оба устанка основни извор снабдевања наоружањем био је плен — отимање од непријатеља.

ШУМАДИЈА ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО АПРИЛСКОГ РАТА 1941. ГАДИНЕ

Од краја септембра 1813, када се устаничка војска разишла, а делом пребегла у Аустрију, када су и најугледније старешине напустиле земљу, у Шумадији је, после једне деценије, поново завладао турски терор.¹⁶ Турци нису поштовали осму тачку Букурешког уговора сматрајући да су је Срби први прекршили. Русија, заузета ратом са Наполеоном, није била волјна да ремети односе са Турском, па је није ни упозоравала да поштује дате обавезе. Српски народ, па и народ Шумадије, био је препуштен сам себи. Али, у Шумадији је остало неколико знаменитих војвода из устанка. Њихов став је био да се некако презими без рата, па су препоручили нижим старешинама да чувају људе, али да оружје не предају, да чувају збегове и избегавају оружане сукобе са Турцима, осим у крајњој нужди. Читаве чете устаника наставиле су да хајдукују. У пролеће 1814. хајдучке чете се упуштају у оружану борбу са Турцима. Сусрећавају пљачке и ометају покрете трупа.

Тако је Србија привидно мировала само непуних десет месеци. Нове оружане акције у Шумадији забринуле су београдског везира и он је почео да тактизира. Војводу Милоша Обреновића, који се посебно истакао у боју на Равњу, по чему су га многи Турци запамтили, поставио је за оборкнеза три нахије — крагујевачке, рудничке и по-

¹⁶ Карађорђе је прешао у Аустрију 21. септембра у пратњи Луке Лазаревића и још неколико војвода.

жешке. Милош је у пролеће 1814. имао 34 године, био је у пуној снази и вичан ратовању, али се ипак ставио на располагање београдском везиру, претпостављајући да ће му бити потребнији жив него мртав.¹⁷ У рачуну се није преварио. Турци су дали Милошу извесну самосталност у управљању трима нахијама под условом да у њима обезбеди мир. Милош је у почетку строго поштовао слово договора са београдским везиром. Сузбијао је хајдучију, и настојао да обезбеди потпуну контролу поверене му територије. Али, у септембру 1814, тачно годину дана од пропасти првог устанка, у чачанском крају је избила буна под вођством Хаци-Продана. Буна је почела без Милошевог знања, а иначе није била добро организована, па је Милош узео учешће у њеном гушењу. Овај његов поступак оцењен је у народу са подељеним мишљењем.

Мир је трајао кратко време. Почетком 1815. поново су се узнемириле народне масе. Турском насиљу народ се еупротстављао оружјем. Милош је осетио да народни гнев достиже врхунац. Није желео да остане по страни ослободилачких кретања, па се 23. априла 1815. на сабору у Такову ставио на чело побуњеног народа. Тако је дошло до другог ерпског устанка. За кратко време под Милошевом командом окупило се више хиљада бораца из 1813. и новостасалих. Победама на Љубићу, Палежу (Обреновац) и Дубљу, Милош је принудио новог београдског везира Марашли Али-пашу на преговоре, а 25. октобра постигао је с њим усмени договор о мешовитој српско-турској управи.

Спољнополитичке прилике ишле су у прилог Србији. Рат са Наполеоном био је завршен, а улога Русије знатно порасла. Турци су се прибојавали нових руских потеза на Балкану. Тако је Милош, без султановог фермана, али уз сагласност београдског везира, постао врховни кнез Србије. Ово наименовање Милоша за господара Србије под окриљем турског окупатора многи виђени људи сматрали су илегалним и издајом. Јер, у иностранству је постојао легално изабран вожд нације — Карађорђе. Милош је почео безобзирно да учвршћује своју власт, уништавајући физички своје противнике. Пале су многе виђене главе, међу којима и Карађорђева. Истовремено, Милош је изнуђивао од Турака све веће уступке, користећи се подршком руске дипломатије која је код Порте заступала интересе Србије. Поново је актуализирана осматчка Букурешког уговора о обавезама Турака у давању аутономије Србима. Уследили су Акерманска конвенција из 1826, Једренски мир из 1829, и султанов хатишериф из исте године. Следеће, 1830. године, Србија је постала држава са унутрашњом самоуправом, врховном влашћу султана и заштитом Русије. Милош је устоличен са титулом „књаз српског народа“ и то са правом наслеђивања. Тада је Србија имала свега 12 нахија, према 18 колико их је било у слободној држави створеној у првом устанку. Турци нису журили са враћањем осталих шест нахија, без обзира што је то Једренским миром било предвиђено. Милош се с таквим стањем није мирио. Године 1833. организовао је устанак у нахијама које су још биле под турском влашћу и коначно их припојио. Тако је постао господар над свих 18 нахија. Од тада његове присталице почињу да га називају „велики господар“.

¹⁷ Сима Милутиновић, *Историја Србије после 1813.*

Још у периоду заједничке Милошеве и турске управе народ је осетио знатне олакшице у односу на стање из 1813. и 1814. године. Започети процеси модернизовања друштва у првом устанку наставили су се. Поред сточарства све више су се развијали ратарство, трговина, а посебно занатство. Развијала се и просвета коју је кнез Милош фаворизовао на одређен начин, иако је био неписмен. Сеоска домаћинства су јачала на основама крупних породичних задруга, са великом радном снагом и организованим радом. Ове задруге су у економском погледу биле у високом степену независне од спољних фактора. Куповала се само со и шећер. Све остало: одећа, обућа и артикли исхране — претежно су се производили у оквиру задруге. Развојем занатства и трговиле ова аутархичност задруга је развијена, вршена је и размена (купопродаја), али су, у случају потребе, могле самостално да егзистирају.

Као владар Милош је мпољовао већу вештину и еластичност у вођењу спољне него унутрашње политике. У давању политичких и личних слобода, којих је народ био жељан, веома је шкртарио. Заправо, био је крут и типичан самодржац. Ово је изазвало негодовање у народу, а повремено су избијале и оружане побуне, као тшо је била Ђакова буна 1825. године.

Милош Обреновић је настојао свим силама да приграби што више личне власти и да се обогати. Шумадинци су били први који су му се супротставили. Године 1825, 25. јануара, у селу Селевцу, недалеко од Смедеревске Паланке, екупило се 500 људи, представника средњих сељака, трговаца и ситне буржоазије. Протестовали су против Милошеве самовоље, великих пореза, пијачарина и царина. Милошеви чиновници наплаћивали су таксе на робу и стоку приликом преласка из нахије у нахију. То је отежавало кретање робе и развој слободне трговине. Дошло је до стварања затворених, нахијских тржишта, што је одговарало крупним трговцима, богатим произвођачима (сеоским газдама) и државним чиновницима — слојевима на које се Милош и ослањао. Предвођени Милојем Поповићем Ђаком, селевачки побуњеници, 26. јануара, дошли су у село Азању. Ту су им се придружиле присталице из Београда, Крагујевца, Гроцке и Пожаревца. Било их је око 2 000, и то са оружјем. Милош је послао у Азању брата Јеврема да умири масу. Хтео је да добије у времену, да би могао да прикупи војску. Јеврем је у тој мисији делимично и успео. Број побуњеника је растао, али је слабио њихов побуњенички дух. За два дана број побуњеника је нарастао на цреко десет хиљада. Тридесетог јануара Милоје Ђак је кренуо са овом масом наоружаних људи преко Кусадка у село Жабаре где су им се придружили Јасеничани и Љепеничани. Првог фебруара побуњеници су стигли у Тополу и организовали политички збор на коме је било око 20 000 људи. Ређали су се разни говорници. Милоје Ђак и његове ватрене присталице били су за рушење Милошевог самодржтва. Други су иступали умереније. Сматрали су да је и ово што је учињено довољно да се „књаз уразуми" и промени политику. Одлучено је да се кнезу упути протестно иисмо и у њему изнесу захтеви побуњеника. После овога, људи су почели да се разилазе кућама. Али, Милош је за то време успео да при-

купи неколико батаљона народне војске која је, предвођена Томом Вучићем Перипшћем, стигла на брдо Светињу изнад Чумића, ноћу између 1. и 2. фебруара. Милош је такође био са војском. Лукави Тома Вучић Перишић је 2. фебруара увече отпочео тајно да пребацује своју војску са Светиње на Опленец. Трећег фебруара ујутру изненада је напао побуњенике чија се главнина налазила у засеоку Митровчић (источни део Тополе) и натерао их у бекство. Велики број их је убијен и заробљен. Заробљен је и Милоје Ђак кога је Милош свирепо мучио све до смрти. Недовољна одлучност побуњеника и одсуство војне организације били су основни узроци њиховог брзог пораза.

После једне деценије, 1835. године, поново је избила буна, ширих размера и далеко организованија, позната као Милетина буна која је приморала Милоша да донесе Устав, познат као Сретењски устав.¹⁸ Ова буна је показала да је кнежева лична власт угрожена до те мере да су почеле да га напуштају и најприврженије присталице. То га је принудило да ее повуче, а власт преда свом наследнику, сину Милану. Кнез је 1839. напустио Крагујевац, а ускоро и земљу.

За време прве Милошеве владавине формиране су прве регуларне јединице српске војске (1831. године). У почетку су била заступљена само три рода — пешадија, артиљерија и коњица, а касније су формиране и инжењеријске (пионирске) јединице. Милош је почео да школује војне старешине у руским војним школама, тако да је на тај начин створио услове за изградњу сакремене војне организације. Од посебног значаја је развој војне индустрије. Милош је издејствовао да се артиљеријска радионица, која је прво била турска, а од 1806. је припадала устаничкој војсци, пресели из Београда у Крагујевац.¹⁹ Још 1818. Милош је преселио свој главни стан из села Црнућа у Крагујевац и прогласио Крагујевац својом престоницом. То се позитивно одразило на развој ове вароши. Крагујевац је почео да се развија као административно-политички, културни и економски центар Србије. Године 1831. кнез је основао такозвану Гвардејску школу, и изградио касарну на два сирата са 66 соба. То је била најлепша грађевина у Србији. Из Београда је пресељена и такозвана књажевско-сербска банда, која је 1833. преименована у војну музику. Године 1837. кнез Милош је обновио и проширио стару барутану из првог устанка, тако да је имала одељење за производњу барута (баруциницу), амбар за чување сумпора и шалитре и кућицу за пречишћавање барута (кућицу сејања). Изграђене су стамбене зграде и магацини за чување барута који су били удаљени од барутане више стотина метара. Сле-

¹⁸ Такозвани Сретењски устав, који је Милош дао под притиском народних маса жељних више личних права и слобода, изазвао је негодовање Порте, а затим Русије и Аустрије, јер није био у складу са мировним уговором. Отуда је дошло до његове суспензије. Милошеви противници су наметнули нови устав којим се предвиђа формирање Цржавног савета и ограничење кнежеве личне власти. Овај устав је потврђен 10. децембра 1838. у форми султановог хатишерифа, па је отуда у народу познат као Турски устав.

¹⁹ Артиљеријска радионица са опремом и 20 мајстора пресељена је 1836. и преименована у арсенал. Године 1841. арсенал се проширио са још три погона — пушкарница, ковачница и браварница. Године 1847. арсенал је прерастао у фабрику војне опреме.

деће године, 1838, барутана у Страгарима произвела је 7 700 кг барута (5 948 ока — 1 ока 1,282 кг), и то пушчаног и топовског.²⁰

У мају 1839. долази до прве побуне српске регуларне војске у гарнизонима Ћуприје и Крагујевца. То је заправо било време када је Милош напустио Крагујевац и отишао у Београд спремајући се за абдикацију. Његове присталице су пронеле међу војском вест да је кнез ухапшен. С обзиром да је била привилегована, а тиме и одана кнезу, војска се побунила и кренула за Београд да га ослободи. Дванаестог маја побуњеници крећу и 16. маја стижу на Трешњу. На побуњенике је кренуо Вучић Перишић са казненом експедицијом, напао их и у кратком, жестоком сукобу потукао и разбио.

Године 1848. кнез Александар Карађорђевић формирао је од Шумадинаца добровољачки одред, који је под командом Стевана Петровића Книћанина прешао у Банат ради помоћи побуњеним Србима. У неколико сукоба са мађарском војском Шумадинци су одаели победе и обезбедили сређивање устаничких редова.

Године 1851. у Крагујевац је стигла прва парна машина која је почела да се користи као погонско средство у тополивници. Заправо, то је било време када се влада уставобранитеља определила за производњу савремених топова са бронзаним цевима. Године 1853. у крагујевачкој тополивници произведено је првих шест бронзаних топова и две кратке хаубице.²¹ Упоредо са модернизацијом погона војне индустрије у Крагујевцу модернизовала се и барутана у Страгарима. Застареле ступе замењене су бурадима са хидрауличним пресамa, што је омогућавало знатно повећање производње. Израђено је и посебно упутство за рад у барутани.

Крагујевачка фабрика за војну опрему, како се званично називала, а у народу била позната као тополивница, развијала се брзо. Пред

²⁰ Страгарска барутана изграђена је 1806. године после ослобођења Београда, а помоћу опреме заплењене од Турака и уз извесну помоћ Руса. Њени капацитети су проширивани у складу са растом потреба устаничке војске, тако да је 1809. проглашена првом српском државном барутаном, која је у потпуности задовољавала домаће потребе. Овим је престала потреба за набавком барута из Аустрије. Турци су крајем 1813. оталили барутану у Страгарима.

²¹ Крагујевачка тополивница развила се из београдске тополивнице која је основана 1808. у Доњем граду, у близини куле Небојше. Први тополивац је дошао из Сремских Карловаца, а раније се бавио ливењем звона. Половином 1809. у тополивницу су стигла два руска тополивца (пушкарa) — Козма Калињин и Григориј Пољаков. Од српских тополиваца истицао се Милисав Петровић, ковач из Земунa, који је оковао Карађорђев трешњеви топ. Под руководством два мајстора интензивно су ливени топови пуне три године — све до краја 1812, када су Руси повукли своје тополивце. У 1813. ливница је продужили да ради под руководством Томе Милиновића који је имао титулу артиљеријског војводе — али са смањеним капацитетом. Милиновић се лично бавио и конструкцијом артиљеријских оруђа. Конструисао је брдски топ који се расклапао на пет делова. У почетку, тополивница је користила као репроматеријал старе турске топове. Ускоро затим интензивирани су рудници гвожђа и бакра на Руднику, и Качеру. Поред ливења артиљеријских оруђа, у тополивници су ливена ђулад (топовске кутле) и разне мине (лагуне), произвођене су пушке и оправљани топови. У београдској ливници створен је први кадар војних мајстора-оружара, који је касније прешао у Крагујевац. Поновним доласком у Београд, Турци нису уништили тополивницу, али је њен рад углавном сведен на производњу муниције и оправку топова, а ливење нових топова само у ограниченом броју. Али, у овој ливници је обучено неколико генерација тополиваца и оружара других профила.

крај подесетих година XIX века у њој је припремана производња модерних топова са изолученом цеви по белгијској лиценци »Lahit«. Године 1863. у крагујевачкој војној индустрији било је запослено 620 радника, већином квалификованих металаца, ливаца и пушкара. Њена редовна дневна производња износила је 20 000 пушчаних зрна и 40 000 калисли. Месечно се производило 1 000 пушака, а годишње 50 артиљеријских оруђа. Таквим производним капацитетом у оно време могли су да завиде познати произвођачи оружја у Европи.

Развоју крагујевачке војне индустрије допринео је у извесној мери и Миливоје Петровић Блазнавац (рођен у селу Блазнави) који је као један од првих српских официра завршио високу артиљеријску школу у Франдуској. Он је заправо извршио утицај на развој артиљерије која је представљала значајан борбени фактор српске војске.

У крагујевачкој војној фабрици родила се савремена радничка класа Србије. То је заправо била школа металаца високе стручности. Њима су више пута давана висока признања на изложбама у Европи и то у веома општрој конкуренцији.²²

У српско-турском рату 1876—1878. српска војска се борила претежно топовима и пушкама крагујевачке производње. Касније, кад је Европа прешла на производњу топова са челичним цевима, Крагујевац није био у стању да примени нову технологију, па је производња топова престала (1889, после 33 године), али су зато проширени производни капацитети пешадијског наоружања.

Упоредо са развојем индустријске радничке класе, Крагујевац се развијао и као школско-образовни центар Србије. У савременој радничкој класи рађао се и напредни раднички локрет. Радници, са њацима учитељске школе и интелигенцијом, која је у другој половини прошлог века била све бројнија, били су седамдесетих година XIX века политичка снага која је често имала пресудан утицај на догађаје у Шумадији. Оваквом стању много је допринео и Светозар Марковић који је од 1873. до 1875. живео у Крагујевцу.²³ Он је покренуо политички лист „Јавност“ преко кога је ширио напредне идеје међу радничком класом и школском омладином. После повратка из пожаревачког затвора интензивно је сарађивао у листу „Глас јавности“, а почетком 1875. покренуо је нови лист „Ослобођење“. Надахнута идејама Светозара Марковића, радничка класа Крагујевца ступала је у организовану борбу за своја права. На општинским изборима 1875. у Крагујевцу су победили социјалисти. То је била прва социјалистичка општинска управа у Србији.

У фебруару 1876. године радничка класа Крагујевца дошла је у оштар сукоб са династијом Обреновића. Режим је покушао насилно да смени социјалистичку општинску управу. Радници и остале напредне снаге устале су у одбрану демократије и грађанских права. Улицама

²² Драгутин С. Милошевић у свом раду објављеном 1877. под насловом *Индустрија и њени чиниоци у Србији* писао је: „Крагујевачки арсенал био је до сада најбоље гајилиште металотехнике у Србији.“ На светској изложби производа металне индустрије у Паризу 1889. свет је чуо за крагујевачки Војнотехнички завод. Шест његових производа било је награђено медаљама. (Фабрика за производњу војне опреме преименована је 1882. у Војнотехнички завод).

²³ С. Марковић је 1874. провео девет месеци у пожаревачком затвору. Осуђен је због чланака објављених у листу чији је био уредник.

града пролазиле су дуге колоне радника са црвеним барјацима и паролама: „Живела слобода, живела самоуправа!“ Ово су у Србији биле прве масовне радничке демонстрације изразито политичког карактера. Двор је био принуђен да ангажује јаке војне снаге ради смиривања „црвеног Крагујевца“.

У новембру 1877. у Крагујевцу, на Становлџанском пољу, дошло је до побуне Другог батаљона (лепеничког) народне војске, за време полагања заклетве. Било је постројено шест батаљона. Из лепеничког батаљона, који је имао 443 човека, њих 283 нису хтели да се зајакну на верност владару. Побуњеници су, предвођени подофицима Милосавом Живићем и Ранком Радивојевићем, напустили крагујевачки гарнизон и стигли у Тополу у којој су успоставили своју власт. Ухапсили су среског начелника и остале владине чиновнике и прокламовали општу мобилизацију. Успели су да у Страгарима набаве доста барута и олова. Ова побуна војске, позната као Тополска буна, представљала је револт против самовоље Милана Обреновића. Њени циљеви су делимично имали и социјални карактер, али је јавно било прокламовано обарање династије Обреновића и довођење Карађорђевића.

Двор је реаговао веома енергично. У лепеничком и јасеничком срезу уведено је вакредно стање, а на побуњенике у Тополи упућен је јак одред кадровца — најбоље опремљене и обучене регуларне војске. Под командом потпуковника Милутина Јовановића одред је 29. новембра стигао из Београда пред Тополу и с марша кренуо у енергичан напад. Побуњеници су посели брдо Калипоље у намери да пружи отпор. Међутим, јуриш кадровца био је неодољив. Бројно слабији побуњеници, који су иначе били припадници народне војске, разбежали су се. Седамдесет их је ухапшено и изведено пред суд, 25 од њих осуђено је на смрт, 17 помиловано, а шесторица су стрељани, међу којима и оба водника. Владар је искористио побуну да би се обрачунао са опозицијом. Оптужен је и већи број официра за велелепство. Неки су стрељани. Том приликом стрељан је и потпуковник Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића, који се иначе истакао у рату против Турака. Милану Обреновићу се он није свиђао. Преки суд га је осудио на смрт, под оптужбом да је подстрекач Тополске буне. Стрељан је у Аранђеловцу.

Социјалистичке идеје крагујевачког пролетаријата зрачиле су по целој Шумадији. Тамо где су настајала већа производна предузећа, где су се формирали јачи колективи, социјалистичке идеје су брзо усвајане. У Паланци, Младеновцу, Светозареву, почетком XX века ствара се индустријска радничка класа — још малобројна, али се њен утисак осећа. После Крагујевца, у тим местима, појављују се групе социјалдемократа — у Паланци, Светозареву, Младеновцу, Аранђеловцу и неким другим местима Шумадије. Преко социјалдемократа и њихових гласила, у народу се шире идеје Париске комуне и Марсове Комунистичке интернационале. Још од њеног оснивања (1864.) њене идеје, изражене у Комунистичком манифесту, биле су прихваћене у ужим круговима интелектуалаца. После Светозара Марковића у Шумадији је отпочела политичка борба за утицај у селачким масама. На том плану истичала се Радикална странка. Радикали су груписали борбу за веће грађанске слободе, поштовање устава и демо-

кратију. Краљ Милан Обреновић оценио је њихову активност као субверзију, усмерену на обарање династије, па се с радикалима жестоко обрачунавао. Међутим, борећи се против радикала, режим је ударио на све прогресивне снаге друштва, па се тако створила снажна опозиција, што је погодно извршењу државног удара да би била срушена династија Обреновића и Карађорђевићи доведени на престо Србије.

Смена на државном врху није представљала никакву квалитетно нову друштвено-политичку промену, али су се видно побољшале политичке и личне слободе грађана. Нови монарх је прокламовао вишепартијски систем, слободу збора и договора и гарантовао личне слободе грађана. У таквим околностима основана је, 1903. године, и Социјалдемократска странка Србије, која је убрзо стекла јака упоришта у Шумадији.

Без обзира на оштре унутрашње борбе и поделе, српска социјалдемократија предвођена Димитријем Туцовићем израсла је у класну борбену организацију пролетаријата. Она је изградила чврсте и принципијелне ставове о синдикатима, њиховом начину организовања и улози, о аграрном питању, о демократији и националном питању. Уочи балканских и првог светског рата била је на страни антиратних снага и суггертстављала се освајачким тежњама буржоазије. Опанчарски радници, најбројнији у мањим местима Шумадије, ступали су у штрајкове, прво у Паланци, а затим у Аранђеловцу. Ови игграјкови, којима су руководили социјалдемократи, организовани су ради побољшања радних услова и добијања бољих надница.

У балканским ратовима 1912—1913. године синови Шумадије, сврстани у редове Шумадијске дивизије првог и другог позива, и Коњичке дивизије, а делом и у редовима Дунавске и Моравске дивизије оба позива, проливали су крв и сејали своје кости на многим бојиштима Македоније, под Једреном и у Албанији. Ради пружања помоћи црногорској војсци, специјални одред Шумадијске дивизије првог позива прешао је албанске врлети и заједно са одредом Дринске дивизије потукао трупе турског паше Хасан Ризе и овладао градовима Драчом, Кројом и Љешом, а затим је, у новембру 1912. године, учествовао у опсади Скадра.

Шумадинце није шошишао ни рат са Бугарима, 1913. године. Годину дана касније, у лето 1914, почео је први светски рат — до тада највећи у историји. Шумадинци су учествовали у одбрани граница земље на Дрини и Сави, херојски се одупирали бројнијем агресорв бранећи сваку стопу земље од Дрине до Колубаре, а онда су се са Колубаре, прикугивши последњу снагу, као лавови бацили на негтријатеља и сложено, са осталим војнтгцима, сломили нападача и нагнали га у бекство преко Дрине и Саве.

У јесен 1915. године, када је Србију напала удружена аустроугарска, немачка и бугарска војска и гтрегазила Шумадију, њени синови су одступили преко беспућа Санџака, Црне Цоре и Албаније, праћени глађу, лошим временом и болестима. Из Валоне су их превезли савезничким бродовима на Крф, а затим у Солунски залив. Многе је прогутала „плава гробница“, а многи су оставили кости на Ветернику када су у 5,30 часова, 15. септембра 1918. године, јуришали

на бугарске положаје на Крвавом зубу и Савином камену, утврђивање пуне две године. Шумадијска дивизија је прва пробила Солунски фронт и дала свој допринос коначној победи савезника над централним силама.

Када путник данас прође селима Шумадије, наћи ће у сваком селу и граду споменике палим борцима у балканским ратовима и првом светском рату. Њихова имена су поређана у дуге редове и подсећају «а колоне војника који крећу на јуриш. Имена многих налазе се на споменицима српским војницима на Крфу, острву Виду, на гробљу Зејтинлик у Солуну, у Бизерти. Споменици палим јунацима у балканским ратовима и првом светском рату нису само специфичност Шумадије — њих је пуна цела Србија. На споменицима у градовима (Крагујевцу, Светозареву, Горњем Милановцу, Паланци, Смедереву, Аранђеловцу, Тополи и другим градовима) налазе се стотине имена — читави батаљони. На жртвеник слободе, Србија је положила у тим ратовима живот сваког четвртог становника.

У првом светском рату сељаци Шумадије имали су могућност да сретну припаднике разних народа из далеких земаља, да се упознају са њиховим обичајима и «ачином живота. То је допринело развоју социјалне и политичке свести људи, а посебно развоју критичких погледа на сопствене прилике.

Социјалдемократи нису се чврсто ослањали на сељачке масе. Они су се више оријентисали на градове, радничку класу, и интелигенцију, док им је далеко бројније сељаштво остало и даље под јачим утицајем радикала. Социјалдемократи су оставили у наслеђе Комунистичкој партији Југославије извесну организацијску базу у градовима, али села Шумадије била су под slabим њиховим утицајем.

Фракцијске борбе којима је раније била захваћена КПЈ негативно су се одразиле на стање Партије у Шумадији, првенствено на идејно јединство и организацијску чврстину њених основних организација. Практично обнављање Партије у Шумадији и њено организацијско учвршћивање почело је тек у пролеће 1940. године, после обласне партијске конференције одржане крајем фебруара 1940. на Црном врху, недалеко од Светозарева. На овој конференцији утврђене су смернице за организацијско учвршћивање Партије. Закључено је да одмах треба да почне формирање окружних комитета, и то путем партијских конференција по окрузима. Убрзо после ове одлуке одржана је партијска конференција за Олфут Крагујевац и на њој изабран Окружни комитет, а за секретара комитета Мијалко Тодоровић.¹⁴ Члан комитета из опленачко-орашачког краја постао је Милан Илић Чича, сељак из Горње Трешњевице, рођен 1886. године и члан КПЈ од 1919. године. Нешто касније члан Окружног комитета постао је и Милован Милосављевић Мика, радник, рођен 1920. године у Копљарима код Аранђеловца. Милосављевић је живео и радио у Крагујевцу до јуна 1940, када га је полиција ттрогнала у родни крај.

¹⁴ Мијалко Тодоровић, инжењер, рођен у Драгушници 25. септембра 1913. године, члан КПЈ од 1938. године. Године 1940. прво је био члан Обласног комитета за Шумадију, а затим секретар Окружног комитета за округ крагујевачки. Први чланови комитета били су пород поменутих још и Раја Недељковић, Светозар Тоза Драговић, Лазар Колишевски, Душан Петровић Шпане, Милорад Јовановић Врањанац, Олга Јовановић и Станислав Сремчевић Црни.

У лето 1940, стицајем околности, на територији ондашњег среза ораидачког нашла су се два члана окружног комитета — Илић и Милосављевић. Први је био искусан партијски радник, а други је тек постао пунолетан — имао је непуних 20 година. Окружни комитет је задужио ову двојицу својих чланова за рад у орашачком и опленачком орезу. У септембру исте године Покрајински комитет КПЈ за Србију дошао је до закључка да поједини комитети покривају велике просторе, што им отежава рад, нарочито у селима где је, у овој фази, било потребно усмерити тежиште рада. Тако се дошло на идеју о предузимању нових организацијских мера у руковођењу партијским организадијама, без робовања државној административно-територијалној подели Србије. Тако се јавила идеја о формирању Окружног партијског повереништва за округ Аранђеловац, како би се олакшао рад крагујевачког Окружног комитета. У складу са овом одлуком у Аранђеловцу је упућен Станислав Сремчевић Црни, лимарски радник, рођен у селу Гунцатима код Кнића 1910. године, а члан Партије од 1935. године. Од 1938. Сремчевић је био члан Обласног комитета Партије, а у пролеће 1940. изабран је за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Тако је дошло до оформљења језгра будућег Окружног партијског повереништва за Аранђеловац.

До пролећа 1941. учвршћене су и ојачане постојеће основне партијске организације и формиране нове у великом броју села ондашњих срезова — орашачког, опленачког, колубарског и космајског. Заправо, ово руководство је неколико месеци координирало рад партијских организација на територији ова четири среза ондашње административне поделе. Када је, почетком 1941, формирано партијско повереништво за округ Младеновац, срез космајски је изузет из надлежности аранђеловачког руководства, али је зато њему додељен срез качерски. У јесен 1940. аранђеловачком партијском повереништву додељена је и Ангелина Милосављевић Анга. Она је била члан КПЈ и задужена да заједно са Радомиром Илићем Жућом, столарским радником, ради на учвршћивању и омасовљењу скојевских организација. Анга је већ била искусан руководилац СКОЈ-а, а Жућа велики прегалац и ватрени скојевац. Њих двоје су много учинили да се у овом делу Шумадије крајем 1940. и у првој поливини 1941. развије интензивна активност омладине која је била инспирисана идејама Партије.²⁵

²⁵) Ангелина Милосављевић, студент медицине, рођена је 20. марта 1917. у селу Грошници код Крагујевца. Као гимназијалка била је члан СКОЈ-а и члан Месног комитета СКОЈ-а за град Крагујевац. У лето 1940. за време школског распуста продужила је активан политички рад у Крагујевцу. Ухапшена је и остала у затвору неколико недеља. По изласку из затвора, у септембру 1940. примљена је у Партију и упућена у Аранђеловац као помоћ новоформираном партијском руководству за рад у СКОЈ-у. Студије је морала да напусти. Као велики ентузијаста зналачки и храбро је са успехом извршавала овај одговорни задатак све до октобра 1941. када се поново вратила у родно село, где је убрзо откривена и ухапшена. Стрельана је у Јајинцима маја 1943. године.

Радомир Илић, син Милана Илића, родио се 13. октобра 1921. године, у бројној породици. Завршио је столарски занат у Врбици код Аранђеловца, а затим радио у Крагујевцу и Аранђеловцу. У лето 1940. постао је члан СКОЈ-а, а у јесен исте године био је задужен да заједно са Ангелином Милосављевић ради са омладином. На овом задатку, истакао се као велики прегалац. Крајем 1940. постао је члан КПЈ. У јулу 1941. међу првима је ступио у Први шумадијски партизански одред.

Оријентација Покрајинског комитета КПЈ за Србију на формирање партијског повереништва (поверенства) за округ Аранђеловац убрзо се показала као добра и правремена. Још пре одржавања Пете земаљске конференције КПЈ у Загребу, у овом делу Шумадије били су створени повољни услови за спровођење нових директива. То је било од изузетног значаја с обзиром на растућу опасност од непосредног фашистичког угрожавања суверенитета Југославије. Због тога је требало да се КПЈ идејно и организацијски припреми за бескомпромисну борбу против фашизма, укључујући и оружану борбу. Крајем 1940. и почетком 1941. у овом делу Шумадије биле су оформљене и проширене следеће основне организације КПЈ и СКОЈ-а:

У Аранђеловцу — основна организација КПЈ са осам чланова (један лнжењер, два студента, један ђак, остали обућарски радници). Секретар ове оргашгзације био је Живан Ћосић, обућарски радник.²⁶

Постојала су и два скојевска актива, и то актив средњошколаца, којим је руководио Слободан Дамјановић Цане, од шест чланова, и актив радничке омладине од седам чланова којим је руководио Ђорђе Ђурић.

У селу Горњој Трешњевици, где је живео и радио истакнути револуционар овог краја и члан партијског повереништва за округ Аранђеловац — Милан Илић Чича, било је 12 чланова КПЈ и два члана СКОЈ-а. На Чичаго инсистирање, а ради постизања веће конспиративности и отпорности у случају провале, у Трешњевици су постојале три основне партијске организације са по четири члана и скојевски актив. Ово је било село са највише чланова КПЈ у целој Шумадији.

Друго село по броју чланова КПЈ била је Винча која је имала основну партијску организацију са девет чланова и два кандидата. У јуну 1941. формиран је и актив СКОЈ-а који је имао седам чланова. Секретар основне организације био је Панта Станковић, обућарски радник, који је у лето 1940. дошао из Београда, отворио у селу обућарску радионицу и, по задатку Партије, почео да формира партијску организацију.²⁷

Село Вукасовци имало је партијску организацију од пет чланова, а секретар је био Александар Комненовић, поткивач.

У селу Даросави партијска организација је имала шест чланова, а секретар је био Веља Герасимовић.

У Горњој Трнави основна организација имала је четири члана. Секретар је био Живадин Аксентијевић из Шума. Заправо, овој организацији прјшадали су чланови из оба села — Трнавe и Шума.

" Обешен 18. јула 1941. у Београду.

" У партијској документацији постоје подади да је у Винчи постојала основна партијска организација са секретаром Пантом Станковићем и још осам чланова, и ништа више. Међутим, реконструкцијом је утврђено да су у јуну 1941, у Винчи, поред Пантс Станковића, били чланови КПЈ још и: Влајко Ранковић, Миладин Радовановић, Василије Васиљевић, Павле Радовановић, Живота Јовановић и Драгослав Јовановић, Велимир Вучићевић и Војислав Александрић. Кандидати за чланове КПЈ били су Божидар Божа Ранковић и Светомир Лазаревић. Доласком Милића Радовановића у Винчу маја 1941, развио се веома интензиван рад с омладином, па је створен и Скојевски актив — претежно од школске омладине.

Села Жабари и Горович имала су основну организацију од 4 члана. Секретар је био Драгутин Станић, адвокатски приправник из Жабара. Остала три члана били су студенти. Ова основна организација формирана је у мају 1940. У Горовичу је постојао скојевски актив од три члана.

Варош Топола имала је основну организацију од три члана. Секретар је био Момчило Петровић, лимарски радник.

Село Бања имало је партијску организацију од четири члана. Секретар је био Станиша Ризнић. Ова организација је радила веома слабо па је одлуком Окружног повереништва за Аранђеловац распуштена почетком 1941, а формирана је нова од три члана са секретаром Душаном Радоњићем, учитељем.

Село Брезовац такође је имало партијску организацију од три члана, а секретар је био Живко Јовановић. Скојевски актив у Брезовцу сачињавале су четири омладинке. Секретар је била Драгана Вујановић.

Основна организација КПЈ у Страгарима имала је три члана. Секретар је био Драгослав Јоковић, опанчарски радник. Скојевски актив се састојао такође од три члана — секретар је био Жика Радосављевић, столарски радник.

Основна организација у селу Гарашима имала је четири члана КПЈ, секретар је био Миодраг Стевовић, учитељ.

Село Копљари није имало основну организацију КПЈ, али је постојао релативно јак актив Скоја од пет чланова и рад скојеваца се осећао.

Села Орашац, Стојник, Врбица, Марковац, Јеловик, Рајковац, Наталинци²⁸; Маскар, Крћевац, имала су по 1—2 члана КПЈ. Њих је Окружно повереништво за округ Аранђеловац сматрало партијским упориштима, а чланови из тих села повремено су позивани на партијске скупове.

У срезу колубарском најјачу партијску организацију КПЈ имао је Лазаревац — од 17 чланова и четири кандидата. Претежно су то били радници. Међу њима била су два средњошколца, један судија и један студент. Секретар је био Живота Ђуковић. Лазаревац је имао актив Скоја од девет чланова — средњошколаца и радника. Карактеристично је да су од девет чланова њих седам биле средњошколке омладинке. Омладинка Јела Стефановић била је секретар.

Села Шопић, Јунковац, Велики Црљени, Петка и Цветојевац имала су партијска упоришта од 1—2 члана.

У јуну 1941. у Лазаревцу је формирано месно партијско повереништво са предвиђањем да касније прерасте у Комитет за срез колубарски. Повереништво је имало шест чланова КПЈ, а секретар је био Душан Вуковић, учитељ.

У мају 1941. у срезу орашачком било је 45 чланова КПЈ, три кандидата и 30 чланова Скоја, а у срезу опленачком било је 25 чланова КПЈ и два кандидата. Број чланова СКОЈ-а није тачно познат, али се сматра да их је било четрнаест.

²⁸ Наталинци су имали скојевски актив од три члана, али име секретара није познато.

Срез колубарски имао је 18 чланова КПЈ, четири кандидата и 11 чланова Скоја. Још десетак лица било је веома блиско Партији и извршавали су савесно задатке партијског руководства.

У срезу космајском није било евиденције чланова КПЈ и Скоја, јер је овај срез изашао из евиденције руководства за округ Аранђеловад.²⁹

Стање чланова КПЈ и Скоја у срезу качерском у јуну 1941, када је он укључен у надлежност партијског повереништва за округ Аранђеловац, није сасвим истражено. Овај срез је имао веома мали број радника и мали број чланова Партије. У неколико села (Белановица, Рудник, Драгољ, Трудељ) постојала су партијска упоришта.

У јуну 1941, на територији у надлежности партијског повереништва за округ Аранђеловац, било је око 20 основних организација КПЈ са 120 чланова, око 15 кандидата за чланове КПЈ и 17 актива Скоја са око 70 чланова. Упоришта нису признавана као елементи организацијске структуре па нису «и евидентирана, а поједини чланови у селима прикључивани су најближој партијској организацији.

Округ крагујевачки, односно територија коју је покривао Окружни комитет за округ Крагујевац, имао је, у то време, 150 чланова КПЈ и око 200 Скојеваца. Само у граду Крагујевцу било је 12 основних партијских организација.

Београдски округ имао је 143 члана КПЈ и 150 чланова СКОЈ-а.

У Смедеревској Паланци партијским радом је крајем 1940. руководио Лазар Колишевски. Формиран је Месни комитет КПЈ од пет чланова и комитет Скоја чији је секретар био Љубомир Ивошевић. Главно упориште Партије била је фабрика вагона „Јасеница“ у којој је радило 35 чланова КПЈ, 15 кандидата за чланове КПЈ и 36 чланова Скоја. Уочи мартовских догађаја 1941. на територији централне Србије било је 450 чланова КПЈ и око 500 чланова Скоја; у јуну исте године број једних и других повећао се за више од педесет процената, тако да је број чланова КПЈ нарастао на око 700, а број Скојеваца на осам стотина.

²⁹ У срезу космајском постојале су основне партијске организације у селима: Рогача, Дучина, Поповић, Ропчево, Мали Пожаревац, са 3—5 чланова најчешће.